

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАС ПРОКУРАТУРАСЫНЫҢ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ

МАЖИТОВА АЙЖАН ЕРКЕБУЛАНҚЫЗЫ

Кәмелетке толмағандарды медициналық -әлеуметік есепке алу: практика және
теория мәселелері

7M12303 «Құқық қорғау қызметі» (ғылыми-педагогикалық бағыт)
Ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі
дәрежесін алуға диссертация

Ғылыми жетекші:
Жоғары оқу орнынан кейінгі
білім беру институты жалпы заң
пәндері кафедрасының аға
оқытушысы, заң ғылымдарының
магистрі әділет кеңесшісі
Талкибаев А.Б

Тең ғылыми жетекші:
Кәсіби оқыту институты
жаһандық қауіп-қатерлерге
қарсы іс-қимыл бойынша
даярлау кафедрасының доценті,
заң ғылымдарының магистрі
әділет кеңесшісі,
Рахимов Н.Б.

Қосшы қ., 2023

Түйіндеме

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, екі бөлімнен, қортындыдан, пайдаланылған дереккөздер тізімінен тұрады, көлемі 61 беттен тұрады.

Жұмысты дайындау барысында кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке қою мәселелері бойынша нормативтік-құқықтық база зерделенді, практикалық материалдар қаралды, кейбір шет елдердің тәжірибесіне талдау жүргізілді, қазақстандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері зерттелді. Зерттеу нәтижелері бойынша әдістемелік ұсынымдар жасалды.

Резюме

Диссертационная работа состоит из введения, двух разделов, заключения, списка использованной литературы, объемом 61 страниц.

В ходе подготовки работы была изучена нормативно правовая база по вопросам постановки несовершеннолетних на медико-социальный учет, рассмотрены практические материалы, проведен анализ опыта некоторых зарубежных стран, изучены научные труды казахстанских и зарубежных ученых. По результатам исследования составлены методические рекомендации.

Summary

The dissertation work consists of an introduction, two sections, a conclusion, a list of references, with a volume of 61 pages.

During the preparation of the work, the regulatory framework on the registration of minors on medical and social registration was studied, practical materials were considered, the experience of some foreign countries was analyzed, scientific works of Kazakhstani and foreign scientists were studied. Based on the results of the study, methodological recommendations were compiled.

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	4
БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	5
КІРІСПЕ.....	6
1. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ЕСЕБІН РЕТТЕУДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ	11
1.1. Қазақстан Республикасындағы ювеналды әділет институтының пайда болу және даму тарихы.....	11
1.2. Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есепке алу түсінігі.....	19
1.3. Кәмелетке толмағандардың профилактикасы мен есепке алуды жүзеге асыру бойынша шетелдік заңнаманы зерделеу.....	25
2. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ЕСЕПКЕ ҚОЮДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	39
2.1. Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу анализін талдау.....	39
2.2. Кәмелетке толмағандарды медициналық- әлеуметтік есепке қоюын жетілдіру мәселелерін талдау және шешу жолдары.....	46
ҚОРЫТЫНДЫ.....	51
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....	57
ҚОСЫМША 1.....	63
ҚОСЫМША 2.....	68
ҚОСЫМША 3.....	69
ҚОСЫМША 4.....	70
ҚОСЫМША 5.....	71
ҚОСЫМША 6.....	72
ҚОСЫМША 7.....	73
ҚОСЫМША 8.....	74
ҚОСЫМША 9.....	75
ҚОСЫМША 10.....	76

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Осы диссертацияда мынадай стандарттарға сілтемелер пайдаланылған:

1. «Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы» ҚР Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы. // «Әділет»АҚЖ
2. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарын дамытудың 2022 – 2024 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Премьер- Министрінің 2022 жылғы 9 қыркүйегіндегі № 146-ө өкімі// «Әділет»АҚЖ
3. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы. // «Әділет»АҚЖ
4. «Біріккен Ұлттар Ұйымының Кәмелетке толмағандарға сот төрелігін орындауға қатысты минималды стандартты ережелер» («Пекин ережелері») БҰҰ-ның Бас Ассамблея Бұрыштамасымен 1985 ж. 10 желтоқсан айында қабылданған // «Әділет»АҚЖ
5. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. // «Әділет»АҚЖ
6. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыскерліктің алдын алу үшін Біріккен Ұлттар Ұйымының жетекші принциптері (Эр-Риядада қабылданған жетекші принциптер) БҰҰ Бас Ассамблеяның 1990 ж. 14 желтоқсандағы 45/112 қарары. // «Әділет»АҚЖ
7. «Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1098 бұйрығы. // «Әділет»АҚЖ
8. «Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия туралы үлгі ережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2001 жылғы 11 маусым N 789. // «Әділет»АҚЖ
9. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметімен байланысты мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 1 сәуірдегі № 240-VI ҚРЗ. // «Әділет»АҚЖ
10. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы N 114-IV Заңы. // «Әділет»АҚЖ
11. «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы. // «Әділет»АҚЖ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР:

ҚР-	Қазақстан Республикасы
ҚСЖАЕК- комитет	Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі
ІІМ-	Ішкі істер министрлігі
ЖПҚ КТІЖ УПИ-	Жергілікті полиция қызметінің кәмелетке толмағандар істері жөніндегі участкелік полиция инспекторы
КТІжОҚҚЖК-	Кәмелетке толмағандардың істері және олардық құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия
АҚШ-	Америка Құрама Штаттары
БҰҰ-	Біріккен Ұлттар ұйымы
КСРО-	Кеңестік социалистік республикалар одағы
ЮНИСЕФ-	Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры
ТМД-	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

Жүргізілетін зерттеудің өзектілігі. Кәмелетке толмағандардың құқығының қорғалуы мемлекеттің басты қызметінің бірі болғандықтан, мемлекет өзінің функциясы арқылы балалық шақты қорғауды, өмірлік қиын жағдайдан шығаруды және т.б. іс-шараларды жүзеге асырады. Жас ұрпақты дұрыс, салауатты тәрбиелеу үшін балаларды қорғау механизмдерін жетілдіріп қана қоймай, оны дамыту қажеті анық. Балаларды қоғамдағы өмірге дайындаудың, олардың қоғамдық маңызы бар және оларда жоғары адамгершілік қасиеттерді, патриотизмді тәрбиелеудің басымдығы қағидаттарынан туындайды. Қазақстанда балаларды қорғау мәселесі әрдайым қоғамды толғандырады, ал қазір ұзаққа созылған экономикалық дағдарыс ең алдымен кәмелетке толмағандарға кері әсерін тигізуде. Бұл елдегі кедей отбасылар санының өсуі, жасөспірімдер жасаған құқық бұзушылықтардың тұрақты саны, жыл сайын қадағалаусыз және панасыз қалған балалар және т.б. сияқты қолайсыз көрсеткіштер айқын көрінеді. Балалар халықтың осал санаты болып табылатындықтан, олардың құқықтары әлем бойынша ерекше орында.

Бала- біздің мемлекетіміздің болашағы. Баланын тәрбиесіне тек ата-анасы ғана емес, мемлекет және қоғам көңіл бөлуі тиіс. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы, қадағалаусыз не панасыз қалуы, өмірлік қиын жағдайда болуы, тек жасөспірімнің ғана емес, біздің де болашағымызға нұқсан келуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі №591 «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу туралы» Заңының 19-6 бабына сәйкес медициналық-әлеуметтік есепке алу жеке профилактикалық шаралары жүргізілетін адамдарға медициналық, психологиялық, әлеуметтік көмек көрсету, оларды бейімдеу және оңалту мақсатында жүзеге асырылады [1]. Бұл есепті жергілікті атқарушы органдар жүргізеді. Ішкі істер органдарын есепке алу туралы хабарлама медициналық-әлеуметтік есепке қою үшін негіз болып табылады [1]. Ішкі істер органдарын дамытудың 2022-2024 жылдарға арналған Жол картасының міндеттерінің бірі – жасөспірімдер саласындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу, өмірлік қиын жағдайдан шығу бойынша көмек көрсету үшін кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алуды енгізу тәртібін айқындау болып табылады [2].

Жергілікті жерлерде медициналық- әлеуметтік есепке алуды жүргізу функциясы әкімдіктер жанынан құрылған кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияларға жүктелген.

Алайда, кәмелетке толмағандардың медициналық- әлеуметтік есебін реттейтін нормаларды жетілдіруге бағытталған нақты ұйымдық –құқықтық ұсынымдар жоқ.

2019 жылы «Нұр Отан» партиясының әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау мәселелері жөніндегі Кеңесі жанынан құрылған ведомствалық жұмыс тобы кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау саласындағы өңірлік уәкілетті органдардың қызметін зерделеді. Осы

мониторингтің нәтижелері кәмелетке толмағандар арасында жаңа жеке профилактиканың енгізілуіне қарамастан, елдің барлық дерлік өңірлерінде адамдардың осы санатымен жұмыс әлі жолға қойылмағанын көрсетті.

2020 жылғы ресми емес мәліметтер бойынша, соттар полицияның өтініші бойынша жыл сайын бес мыңнан астам ата-ананы өз балаларын тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Бір мыңға жуық адам ата-ана құқығынан айырылады. Бұл балаларды тиісті тәрбиелеудің және оларға қатысты зорлық-зомбылықтың болмауының себебі әлеуметтік-тұрмыстық сипаттағы отбасылық мәселелер болып табылатынын көрсетті. Сондықтан, тәуекел тобындағы кәмелетке толмағандар мен қолайсыз отбасыларды оңалту үшін жұмысқа орналасуға, тұрмыстық проблемаларды шешуге кешенді көмек, медициналық-психологиялық қолдау қажет.

Қазіргі таңда кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін реттейтін нормаларды жетілдіруге бағытталған нақты ұйымдық-құқықтық ұсынымдар жоқ болғандықтан жақсы үдіріс жоқ.

Бұл айтылған тақырыптың өзектілігін растайды және жоғарыда аталған мәселелерді кешенді теориялық және қолданбалы зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Кәмелетке толмағандардың медициналық- әлеуметтік есебі 2019 жылы енгізілгендіктен, оны жүргізу мәселелері бойынша сұрақтар авторлармен көп қарастырылған жоқ, сондықтан бұл мәселелердің ғылыми даму дәрежесі әлі де болса зерттеуді талап етеді.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын, құқық бұзушылықтарды алдын алу және криминогенді аспектісін көптеген ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. ҚР ғалымдардың ішінде Е.О.Алауханов, Б.А.Жетписбаев, А.А.Ескендіров, К.А.Бегалиев, Е.Н.Бегалиев, З.А.Ажиметова және т.б., және ресейлік ғалымдар В.А. Аверин, А. Айхорн, В.С. Беляев, А.К.Е. Игошев, В.Н. Кудрявцев, С.В. Бородин, Э.Б.Мельникова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттеуге және оны жетілдіруге қатысты маңызды ұсыныстар әзірленген. Бірақ, медициналық-әлеуметтік есеп бойынша еңбектер әзірше жоқ.

Осы ретте, диссертациялық жұмыста қамтылған проблемалар назар аудартуды қажет ететін тақырыптардың бірі. Ғылыми жұмыс өзіндік жаңашылдығы бар, өзекті мәселелер қамтылған зерттеу жұмысы болып табылады.

Шешілетін ғылыми проблеманың немесе практикалық міндеттің қазіргі уақыттағы жағдайын бағалау. Диссертация нәтижесі кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін және олардың біркелкі қолданылуын реттейтін нормаларды жетілдіруге, және осы бағыт бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірлеу керек екендігін көрсетеді.

Зерттеу мақсаты. Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін біркелкі қолданылуын реттейтін нормаларды зерделеу болып табылады.

Аталған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді орындау көзделеді:

- Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебі туралы заңнаманың дамуын талдау;
- Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүзеге асырудың отандық және шетелдік тәжірибесін зерделеу;
- Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін жүзеге асыру бойынша шетелдік заңнаманы зерделеу;
- Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін реттейтін нормаларды жетілдіру бойынша ұсынымдар әзірлеу;

Зерттеу объектісі медициналық-әлеуметтік есебін қолданылуын реттейтін кезде туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеу тақырыбы болып кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу нормаларының жиынтығы, шетелдік және ТМД елдерінің заңнамасы болып табылады.

Зерттеу жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздері. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының отбасы және неке туралы заңнамалары, Қазақстан Республикасының Кәмелетке толмағандар туралы нормативтік құқықтық актілері, Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының нормативтік қаулысы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының бұйрықтары, Қазақстан Республикасының ішкі істер министрлігінің нормативтік- құқықтық актілері.

Магистрлік диссертацияда теориялық маңыздылығы ҚР кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу, оның ішінде кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есепке алу теориясы мен практикасы үшін маңызды әлеуметтік- құқықтық проблеманы шешумен анықталады. Сонымен бірге мерзімді баспасөзге жарияланған материалдар пайдаланылды.

Жұмыстың әдіснамалық негізін материалистік диалектика категориялары құрайды. Зерттеу әдістемесіне ақпарат алу мен өңдеудің әртүрлі жалпы ғылыми және нақты ғылыми әдістер мен құралдарын қолдану кіреді. Диссертациялық зерттеу анализ және синтездің жалпы ғылыми әдістерін қолдана отырып, нақтыдан жүйелік әдіске көтерілді. Зерттеу барысында жеке ғылыми әдістер де қолданылды: салыстырмалы құқық, формальды логикалық.

Ғылыми жаналықтың негіздемесі. Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасының Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу туралы заңына 2019 жылда өзгерістер мен толықтырулар енгізілгеннен кейінгі теориялық және іс-тәжірибелік материалдарға негізделіп әзірленген тұңғыш диссертациялық зерттеу болып табылады.

Еңбектің теориялық және практикалық маңызы жұмыста келтірілген қорытындыларды, заң нормаларын жетілдіру процесінде қолдану мүмкіндігімен ұштасады. Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Конституциясының қағидаларына, қолданыстағы әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодекс,

Қазақстан Республикасы кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуын алдын алу туралы Заңнамасы. Сонымен қатар, отбасы қатынастары мәселесіне, кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарына байланысты нормативтік-статистикалық материалдар мен ғылыми заң әдебиеттері қолданылады. Кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі саласындағы белгілері туралы әртүрлі ғылыми еңбектерге талдау жасалып, жеке көзқарас ұсынылды.

Қорғауға шығарылатын шығарылатын ережелер.

1. Медициналық-әлеуметтік есептің субъектілерін кеңейту, оның ішінде кімге қатысты жүргізілу керектігін айқындау мақсатында, қолданыстағы «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңының 19-6 бабына өзгерістер енгізуін ұсынамыз.

Заңның 19-6 бабын келесі толықтырулар енгізу ұсынылады:

1. «және (немесе) өмірлік қиын жағдайда қалған адамдарға (отбасыға)».
2. «немесе басқа да үкілетті органдардың есепке алу туралы өтініші»
3. «және (немесе)»

2. ҚР Оқу-ағарту министрлігі, балалардың құқықтарын қорғау саласындағы үкілетті орган бола отырып, кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізудің үлгілік қағидаларын әзірлеу құзыретіне ие емес. Осыған байланысты, біз 2022 жылғы 19 тамызда бекітілген ҚР Үкіметінің қаулысына «медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүргізу қағидалары мен алгоритмінің үлгілік әзірлемелерін әзірлеу және бекіту» функциясын толықтыруды ұсынамыз .

3. Заңда, медициналық-әлеуметтік есепті жергілікті атқарушы орган жүргізетіні айқындалған. Бірақ, жергілікті атқарушы орган қаулыларында қай органның функциясында медициналық-әлеуметтік есеп жүргізетіні көрсетілмеген.

Осыған орай, медициналық әлеуметтік есепті жүргізу Білім басқармасына жүктелуін және ҚР Облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) Аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) жергілікті атқарушы органдары (әкімдігі) қаулыларында, Білім басқармасы ережелерінің функциясында толықтыру енгізу ұсынамыз.

(Қосымша №1)

Апробация және нәтижелерін енгізу. Зерттеудің негізгі тұжырымжары жарияланған ғылыми еңбекте кеңінен баяндалады. Атап айтқанда:

1) «Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке қоюдың негізгі мәселелері» атты мақала халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағында жарық көрді.

2) «Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке қоюдағы Ішкі істер органдарының рөлі» атты мақаласы халықаралық ғылыми журналда жарық көрді.

«Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу: теория және практика мәселелері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының өзектілігін белгілей отырып, зерттеу нәтижелері мен ұсыныстары Астана қаласы Полиция департаменті Тергеу басқармасының кәсіби қызметтік даярлық сабағында талқыланып ұсыныстар енгізілгені туралы акті жасалды.

1. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ӨЛЕУМЕТТІК ЕСЕБІН РЕТТЕУДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

1.1 Қазақстан Республикасындағы ювеналды әділет институтының пайда болу және даму тарихы

Кез-келген құқықтық институтының дамуының ретроспективасы оның құқықтық табиғатын, қалыптасу белгілері мен кезеңдерін жақсы түсінуге, жағымды жақтарын анықтауға және заңды қолдану тәжірибесіне теріс әсер еткен сәттерді сыни тұрғыда қайта қарауға мүмкіндік береді.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық қазіргі қоғамның өткір проблемаларының бірі болып табылады және ондаған әл-ауқат деңгейінің индикаторы ретінде қызмет етеді. Бұл құбылыстың болжамды сипатын және оның жалпы қылмыс жағдайына сөзсіз әсерін біле отырып, барлық мүдделі органдар мен ұйымдардың күш жігері оны азайтуға және алдын алуға бағытталған. Қазақстандық қоғам дамуының қазіргі кезеңі отбасы институтының әлсіреуімен, ажырасу мен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өсуімен сипатталады, бұл әр түрлі ауытқуларды тудыратын балалардың мінез-құлқына әсер етеді.

Тарихқа көз жүгіртсек, қазақ халқы бала тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлген. Мәселен, Әл-Фараби : «оқыту – білім беру арқылы, үйрету жолымен, ал тәрбиелеу – тәжірибемен сарамдық жұмыс арқылы жүзеге асырылады. Білім адамды қуаныш пен бақытқа кенелтеді, дүниені танып-біле отырып, адам оның әсемдігі мен бітім-болмысына қанығады. Тәрбие берумен қатар өзін-өзі тәрбиелеу, күшті ерік-жігер арқылы жетуге болады» [3], - деп айтып кеткен. Ал Абай Құнанбаев туғаннан баланың тәні мен жанын тәрбиелеу маңыздылығын айтқан [4]. Ж. Аймауытовта бала тәрбиелеу туралы: «Баланы бір нәрсеге үйрету үшін, пайдалы дағдыны қондыру үшін баланын сүйегіне біткен икемі сыртқа шығып біліне бастаған шақ екені өзінен-өзі көрініп тұр. Олай болса, баланың бір іске құлшынататын дер шағы қалай білінді, солай дене күшін машықтандыратын істерді көбірек беріндер. Мейлі шапшаң есептеу, санау болсын, мейлі өлең жаттау, мейлі сурет салу, мейлі өсімдік жинау болсын, қысқасы, неге талпынса, соны істеу керек»[5] деп пайымдаған. Яғни, жасөспірімнің неге қызығушылығын анықтап, соған бейімдеу, үйрету және тәрбие беруін айтып кеткен.

Ұлы Дала және Қазақ хандығы кезінде балаға қатысты жазалау қаталдау болғанын айта кеткен жөн. Қазақ халқының тарихында ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты реттеуге бағытталған нормаларды «Тәуке ханның жарғысында» көруге болады. Мәселен, «IV жарлықта: егер өз ата-анасына тіл тигізген немесе қол тигізген ұлды қара сиырға теріс қаратып отырғызып мойнына құрық салып, бүкіл ауылды осы күйінде аралататын, сиырдың үстінде отырған баланы қамшымен ұратын. Ал қызының қол аяғын байлап, анасының билігіне беретін» [6.456 б.]. «V жарлық: әкесін немесе шешесін ұрған ұлды ата-анасы өлтіруге құқығы болған. Өз кезегінде баласын өлтірген ешқандай жауапқа

тартылған жоқ» [7, 456 б.]. Бірақ, осы кезеңдерде, баланың тәрбиелеуі және жазалауы толықтай ата-анасына міндеттелгенін байқасақ болады.

КСРО кезінде, көшедегі жас қылмыскерлер санының күрт өсуіне байланысты, заңнама өзгерілді. Бұл жағдай балалар қылмысын азайту үшін, алдын алу шараларын қабылдануын талап етті, кәмелетке толмағандардың қылымыстық жауаптылығынан бас тарту арқылы, тәрбие жұмысына баса аса назар аударылды.

Бұл жағдай балалар қылмысын азайту бойынша алдын алу шараларын қабылдауды талап етті, оның ішінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығынан толық бас тарту арқылы ескерту-тәрбие жұмысына баса назар аударылды. КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 1918 жылғы 14 қаңтардағы «кәмелетке толмағандарға арналған комиссиялар туралы» Жарлығы болды, олар соттар мен кәмелетке толмағандарды бас бостандығынан айыру мүмкіндігін жойды. Осы құжат қабылданған сәттен бастап 17 жасқа толмаған кәмелетке толмағандардың қатысуымен болған құқық бұзушылықтар туралы барлық материалдар, Кәмелетке толмағандар туралы комиссияларда қаралу нысанасына айналды. Комиссияларға жасөспірімдерді жазадан босату, сондай-ақ тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдану өкілеттіктері берілді. Бұлар ретінде «ескерту, сөгіс, бақылауға беру, жұмысқа орналастыру немесе қазіргі жұмыс істеп тұрған арнайы мектептердің аналогы, Халық Комиссариатының баспаналарының біріне орналастыру» тағайындалды [8].

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау даму тарихы бір орында тұрмағаны анық. Уақыт өте келе бала құқықтары мен бостандықтарын қорғау дамып келе жатқанын атап өткен жөн.

Қазіргі таңда балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік өмірде бейімделуі біздің қоғамымыздың өте маңызды мәселесі болып табылады және, әрине, халықтың қауіпсіздігінің жалпы көрінісіне әсер етеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа оңжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында «Жастар – болашақтың негізі. Жастар мен отбасы институтының кешеді қолдау мемлекеттік саясаттың басымдығына айналуға тиіс.» -деген болатын [9]. Ал Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылды «Балалар жылы» деп жариялап, Қазақстан халқына арналған жаңажылдық үндеуінде, өскелең ұрпақтың болашағына баса мән беретінің және жастарға зор үміт артатының айтып кеткен. Әрине тәрбиелі, адамгершілік жоғары, білімді жастар-кез келген қоғамның өркендеуінің келешегі. Сондықтан, қолайлы және қауіпсіз балалық шақты құру біздің елімізде ұлттық басым бағыт.

Тиісті тәрбиені берудің маңыздылығы тек бала құқықтарының қадағалауында ғана емес, сондай-ақ әйгілі британ педогогы және философы Джон Локтың сөздерімен айтқандай, осындай тәрбиеге бүкіл халықтың әлауқаты тәуелді деп бағаланса да артық болмас [10].

Қазір жасөспірімдердің құқықтарын қорғау жөніндегі барлық көрсетілген шаралар кешені «ювеналды әділет» терминімен қамтылады. Бұл термин

бойынша ресми анықтама жоқ. Бірақ С.Ожеговтың және Н. Шведованың түсіндірмесіне сәйкес, «әділет- бұл сот мекемелерінің қызмет саласы. Және де мемлекет басқару саласындағы заңдылықтың сақталуын бақылауды жүзеге асыратын органдар» [11]. Ал біздің қазақстандық сөздіктерде, әділет сөзі алғаш рет Р.Н. Нұрғалиевтің философиялық сөздігінде кездеседі. Онда «әділет-ғибраттық-праволық, әлеуметтік-саяси сана категориясы, адамның түпкілікті праволарының тарихи кезеңдерде өзгерістерге ұшырауына байланысты берілетін шынайы баға туралы ұғым. Қоғамдық сана тарихындағы ең бірінші әділет туралы түсінігі алғашқы қауымдық құрылысқа тән бұлжымас қағидаға байланысты пайда болды; қағида бұзылса ол әділетсіздік деп танылды... Әділеттің негізгі ұғымы – адамдардың өндіріс құрал-жабдықтарына теңдігін, сонымен бірге олардың саясат және заң алдындағы теңдігін білдіреді.» [12]. Ал, Қазақтың кірме сөздер сөздігінде, «Әділет- сот мекемелердің жүйесі» деген мағына береді [13].

Жоғарыда келтірілген анықтамалардан дәстүрлі түрде әділет деп сот төрелігін жүзеге асыру, яғни соттарға тән қызмет түсініледі деген қортынды жасауға болады. Алайда, Р.Н. Нұрғалиевтің философиялық сөздігінде «Әділет» термині тек сот пен сот қызметіне қатысты ғана емес, заң терминологиясында да қолданылады [12]. Қазақстан Республикасында Әділет министрлігі, әлемнің көптеген елдеріндегідей, сот жүйесіне кірмейді, бірақ атқарушы билік органы, яғни нормативтік құқықтық актілерді тіркеу, хал актілерінің жазбаларын жүргізу және т.б. өкілеттіктері бар мемлекеттік басқару орган болып табылады. Соттар әділет саласында маңызды рөл атқаратыны сөзсіз, бірақ егер латын тілінен «justitia» сөзі «әділеттілік, заңдылық» [14], деп аударылатындығын ескерсек, тек сот ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік әділеттілікті, заңдылықты, және де адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін мемлекеттік органдарды санауға болады.

Ал «ювеналды» термині, латын тілінен «juvenālis» - «жас, жасөспірім» деп аударылады. «Ювеналды» сөзі өз бастауын грек мифологиясындағы, Ювента-жастық шақтың құдайы атынан алынған [14]. Профессор Э.Б Мельникованың ойы бойынша, «әділет» және «ювеналды» сөздерінің лингвистикалық тіркесі бұл әділеттің жалпы және нақты тұжырымдамасы екенін түсіндіреді [15].

Б.А. Жетписбаевтың ойынша, «ювеналды әділет» үш негізгі аспект бойынша түсіндіруге болады:

- біріншіден, баланың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін, яғни бала құқық субъектісі ретінде әрекет ететін саланы қамтитын құқықтық нормалар мен институттар жүйесі ретінде;

- екіншіден, кәмелетке толмағандармен құқық бұзушылық субъектісі ретінде байланысты нормалар мен институттар жүйесі, яғни бала бір жағынан қылмыстық мінез-құлық субъектісі, екінші жағынан профилактикалық, сот-тергеу және пенитенциарлық әсер ету объектісі ретінде әрекет етеді;

- үшіншіден, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша ерекше сот ісін жүргізу жүйесі ретінде [16,116].

Ювеналды әділет туралы көзқарастардың алуан түрлілігімен ТМД елдерінде (Беларусь, Қазақстан, Ресей және т. б.) бар ювеналды әділеттілікке екі көзқарасты ажыратуға болады.:

1) ювеналды әділет - бұл негізінен, тіпті тек мамандандырылған сот органы. Соттардың жеке жүйесі түрінде ғана емес, сонымен бірге жалпы юрисдикциядағы соттар шеңберіндегі сот отырыстары немесе сот алқалар түрінде де. Бұл ретте, ювеналды соттарға балама әкімшілік органдарды оның құрылымына енгізе отырып, ювеналды әділетті жаңғырту ықтималдығы жоққа шығарылмайды (Э. Б. Мельникова, Г. Н. Ветрова және т. б.);

2) ювеналды әділет-бұл мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың жүйесі: кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссия; Бала құқықтары жөніндегі уәкіл; құзыретіне жастар саясатына, кәмелетке толмағандардың құқықтарын қамтамасыз етуге, кәмелетке толмағандардың қылмыстарымен күреске және т. б. байланысты міндеттерді шешу кіретін мамандандырылған органдар мен мекемелер; қорғаншылық және қамқоршылық органдары; ювеналды полиция; тәрбие колониялары және кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды ұзақ уақыт оқшаулаудан басқа да мамандандырылған мекемелері (Н. О. Дулатбеков, В. Д. Ермаков, Б. И. Исмаилов, М. З. Ильчиков, В. М. Хомич және т. б.) [17].

Біз екінші анықтаманың жақтаушысы болып табыламыз, өйткені ол ювеналды әділет институтының мәнін дәл және толық жеткізеді.

А.А. Ескендиоровтың да ойынша, ювеналды әділет тек мамандандырылған сот немесе сот төрелігінің ерекше түрі деп нақты айтуға болмайды, бірақ бұл сонымен қатар мамандандырылған алдын алу субъектілерінің (Ішкі істер органдары, прокуратура және т.б.) жұмысы арқылы жүзеге асырылатын кәмелетке толмағандардың әлеуметтік және қылмыстық мінез-құлқының алдын алуға бағытталған профилактика (алдын алу) шаралары мен құралдарының кешені [18].

Сонымен, ювеналды әділет - кәмелетке толмағандардың (жас, жасөспірім, бала) құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайтын және құқық бұзушылықтың субъектісі ретінде, мемлекеттік және өзге де органдар мен ұйымдар кешені деп айтуға болады деп санаймыз.

Ювеналды сот төрелігінің маңызды ерекшелігі - ол баланы репрессия объектісі ретінде емес, оңалту субъектісі ретінде қарастырады. Осыған байланысты ювеналды әділет кәмелетке толмағанға қатысты, заңнамада белгіленген ерекше шараларды көздейді, көбінесе жасалған іс-әрекетін және сот шешімінің мағынасын түсінбейтін кәмелетке толмағанды, әлеуметтену процесіне теріс әсер етпей, сол арқылы қылмыстың өспеуін ескере отырып, сот шешімінің балаға қатысты шығарады.

Кәмелетке толмағандар арнайы жоғары құқықтық қорғауды қамтамасыз етуді қажет ететін халықтың әлеуметтік, криминогендік, медициналық жағынан осал санаттарына жатады.

Кәмелетке толмағандар арасыдағы қылмыстың ерекшелігі олардың әлеуметтік психологиялық дамуының ерекшеліктеріне байланысты: әлеуметтену деңгейінің жеткіліксіздігі, физикалық және психикалық тұрғыдан жетілмегендік. Ересек адаммен салыстырғанда кәмелетке толмаған өзінің мүлкін жылжыту, сақтау және билік ету еркіндігімен шектелген толық немесе ішінара қабілетсіздікке ие.

Кәмелетке толмаған баланы әлеуметтендіруге бағыттау принципі ерекше мәнге ие және дәл ювеналды әділеттілікке тән, өйткені бала әлеуметтену сатысындағы адам және оның жеке басым қоғам үшін ерекше құндылық болып табылады [8].

Барлық әлеуметтік институттар сияқты, әлеуметтік көмек, қолдау және қорғау институты мемлекет, ел және қоғам үшін ең маңызды міндетті – қоғамды тұрақтандыру және сақтау, қолданыстағы қоғамдық қатынастырды қолдау және үйлестіру және оның жаң-жақты дамуы үшін жағдайлары қамтамасыз ету міндетін орындайды: яғни, іс жүзінде мемлекеттің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі болып табылады.

Мемлекет алдында кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу, өмірлік қиын жағдайда қалған жасөспірімді әлеуметтендіру, оңалту, медициналық көмек көрсету және құқық бұзушылықтың профилактикасы қамтамасыз, сот төрелігі жүйесін қалыптастыруды ету міндеті тұр.

Көбісіне мәлім, халықаралық тәжірибеде, әсіресе БҰҰ Бас Ассамблеясы 1985 жылы қабылдаған Біріккен Ұлттар Ұйымының Кәмелетке толмағандарға сот төрелігін орындауға қатысты минималды стандартты ережелерінде (Пекин ережелері) негізгі мақсаттарының біріне, заңмен араз кәмелетке толмағандардың игілігі үшін қызмет ететін барлық ресурстарды жұмылдыратын оң шараларды жүзеге асыруға мән беру керектігі саналады [19]. Халықаралық қоғамдастықтың қатысушы ретінде Қазақстан Республикасының Бала құқықтары, бостандығы мен құқықтық мүдделерін сақталуын қамтамасыз ететін бірқатар халықаралық шарттарға қол қойды және ратификациялады.

1994 жылы 12 тамызда Қазақстан Республикасы «Бала құқықтары туралы» халықаралық конвенцияны ратификациялады, ал 2002 жылы 8 тамызда «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» заң қабылданды [20].

Ал, «ювеналды әділет» алғаш рет Қазақстанда 2001 жылдан 2006 жылға дейін «Қазақстандағы ювеналды әділет» пилоттық жобасы ретінде енгізілді. Жобаның сәттілігінің арқасында, 2007 жылы 30 наурызда Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы құқықтық саясат жөніндегі кеңестің отырысында Қазақстанда ювеналды әділет жүйесін құру туралы мәселе қаралды. 2007 жылғы 23 тамызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Кәмелетке

толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттарды құру туралы» №385 Жарлығы қабылданды, ол эксперимент ретінде Астана және Алматы қалаларында мамандандырылған соттар құрылды. 2008 жылы 5 шілдеде №64- IV «Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір заңнамалық актілеріне кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойылып, қылмыстық, әкімшілік және азаматтық істердің соттылық санаттарын айқындалды [21].

Әлбетте, Қазақстанда ювеналды әділет жүйесінің жобасын құру сәтті деп танылды. Қазіргі кездің қажеттіліктеріне жауап береді деп те айтуға болады. Бұған кәмелетке толмағандармен жұмыс істеу бойынша мамандандырылған бөлімшелер құру кіреді: Прокуратуралада, Әділет, Ішкі істер, Білім және ғылым министрліктерінде, соттарда, жергілікті атқарушы органдарда және адвокатурада.

Соңғы жылдары ТМД елдері мен посткеңестік кеңістіктің ғылыми әлемінде ювеналды әділеттілікті дамыту мәселелері: Беларусь (В. А. Ананич, В. М. Хомич, В. Б. Шабанов, Е. Н. Ярмоц және т. б.), Қазақстан (С. Ф. Бычкова, Б. А. Жетписбаев, А.О. Құсайынов, Г. Сүлейменова және т. б.), Ресей, (О.Х. Галимов, А.О. Долгова, Э. Б. Панкратов және т. ю.).

Тиісінше, Қазақстанда ювеналды әділет құрылымдары қолданысқа енгізілді:

1. ҚР ювеналды соттар жүйесі құрылды.
2. Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі Комиссия. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау саласындағы мемлекеттік органдар мен мекемелердің қызметін үйлестіруді қамтамасыз ететін тұрақты жұмыс істейтін алқалы орган болып табылады.
3. Ювеналды полиция. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жергілікті полиция қызметінің қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 2 қарашадағы № 388 V Заңымен қолданысқа енгізілді.
4. Ювеналды адвокатура. ҚР барлық аудандық және қалалық адвокаттар алқаларының өз құрылымында ювеналды адвокаттар бар.
5. Ювеналды заң консультациялары. 2006 жылы аудандар мен қалалардың заң консультациялары кезінде құрылды, 2012 жылдан бастап тиісті құжаттарды ұсыну кезінде ата-анасы жоқ кәмелетке толмағандарға тегін заң көмегі берілді.
6. Ювеналды медиаторлар. ҚР 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401 IV «Медиация туралы» Заңы қабылданғаннан кейін пайда болды және кәмелетке толмағандардың қатысуымен азаматтық, отбасылық, еңбек және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ ауырлығы аз және орташа қылмыстар, қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша қылмыстық сот

ісін жүргізу барысында қаралатын дауларды шешуге кәмелетке толмағандарын қатысуымен шақырылды.

7. Психологиялық сүйемелдеу. Оны тиімді орындау үшін соттар Әкімшілігін әлеуметтік бағдарламалар жөніндегі мамандандырылған соттарда 2009 жылғы маусымда психолог және әлеуметтік педагог лауазымдары енгізілді, олар процессте балаларды сүйемелдеу бойынша іс-шаралар өткізеді.

8. 2016 жылы Бала құқықтары жөніндегі Омбудсмен лауазымы енгізілді [22].

Жалпы айтқанда, Қазақстанда ювеналды әділет жүйесі қысқа уақыт ішінде қалыптастылғанын атап өткен жөн. ҚР халықаралық ұйымдары мен үкіметтік емес ұйымдарының көмегі айтарлықтай үйлестіруші, ұйымдастырушылық, консультациялық, сараптамалық қолдау көрсетті. Сот төрелігі жүйесін реформалау, оның ішінде кәмелетке толмағандар қатысатын істерді қарау және шешу мәселелері бойынша да заңнамалық актілерде және мемлекеттік саясатта тиісті түрде бекітілді. Қазақстанда ювеналды әділетті одан әрі дамытудың негізгі бағыттары негізінен атқарушылық режимдерді жетілдіру, кәмелетке толмаған девианттарды оналту, әлеуметтендіру, Медиация жүйесін одан әрі дамыту және кәмелетке толмағандардың жауапкершілігін декриминализациялау процесінде оларды жеке сүйемелдеу саласында өтуге тиіс [16].

Келешекте, 2004 жылғы 9 шілдеде «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Осы заңды қабылдау қажеттілігі бұған дейін кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттейтін қолданыстағы заңнама заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерден тұратындығына байланысты болды.

Зерттеушілердің сауалнамаларына сәйкес, қылмыстық мінез-құлыққа ең көп бейімділікті көбінесе 16-18 жас аралығындағы жастар анықтайды. Заңмен қайшылықты жағдайға тап болған жасөспірімдердің көпшілігі қолайсыз отбасыларда тұрады, бұл өз кезегінде материалдық жағдайлардың нашарлығына, отбасы мүшелерінің арасындағы нашар қарым-қатынасқа, бала тәрбиесіне деген қамқорлықтың төмендігіне байланысты.

Кәмелетке толмағандардың Заңсыз мінез құлқының жиі кездесетін себептерінің ішінде криминологтар мен психологтар мыналарды ажыратады:

- отбасындағы қолайсыз жағдай;
- бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған зорлық-зомбылық, қатыгездік, жазасыздық мысалдары;
- кәмелетке толмағандардың зиянды әсерлерге қарсы тұра алмауы;
- ата-аналардың шамадан тыс жұмыс істеуі;
- ересектердің баланың қиындықтарын түсінбеуі;
- құрдастарының немқұрайлылығы;
- әлеуметтік мінез-құлық дағдыларының болмауы;
- бос уақыттың ұйымдастырылмауы, бос уақыттың көп болуы;

- өзіне назар аударуға деген ұмтылыс және т. б. [23]

Қараусыз қалғандардың бәрі бірдей қылмыскер емес екені анық. Бірақ өмір тәжірибесі көрсеткендей, қараусыз қалған балалар көше өмірінің қиын және қатыгез жағдайларына, материалдық ресурстар мен тәрбиенің жеткіліксіздігіне байланысты құқық бұзушылықтар жасауға бейім. Сондай-ақ, кәмелетке толмағандарға әсер ету шаралары белгілі бір ерекшелікке және тәрбиелік бағытқа ие. Сондықтан заң шығарушы осы әлеуметтік мәселелерді шешуді бір жүйеге біріктіреді.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу саласындағы мемлекеттік органдардың алдында тұрған негізгі міндеттерді заңда белгіледі. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алумен айналысуға уәкілетті жергілікті атқарушы органдардың, жергілікті өкілді және басқа да органдардың құзыреті неғұрлым ауқымды және егжей-тегжейлі жазылды.

Бұл заң кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындады. Заңның қабылдануы аталған негіздерді заңнамалық акт деңгейінде бекітті, бұл кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыз және панасыз, құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша бүгінгі жағдайға оң әсер еткені сөзсіз.

Мысалға, 2019 жылы нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер енгізіліп, жаңа жеке профилактикалық есеп енгізілді. Мәселен, медициналық-әлеуметтік есеп. Негізгі мақсаты- жеке профилактика шаралары жүргізілетін тұлғаға психологиялық, әлеуметтік медициналық, көмек көрсету, оларды әлеуметтендіру және оңалту болып табылады [1].

Әлеуметтік және психологиялық зерттеулер көрсеткендей, заңға қайшы келетін кәмелетке толмағандардың көпшілігі толық емес, аз қамтылған, тұрмысы қолайсыз отбасыларда тәрбиеленеді. Сондықтан, кәмелетке толмағандармен оның отбасынының құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында, профилактикалық іс шараларды жетілдіру маңызы бар деген ойдамыз.

Қортындылай келе, профилактикалық жұмыс әлеуметтік жағымсыз құбылыстардың алдын алу құралы ретінде қарастырылады: кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары, жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуі, агрессивті мінез-құлық, ауытқулар, жасөспірімдердің нашакорлығы және т.б..

Ювеналды юстиция және профилактикалық іс шаралар баяу, бірақ жақсы динамикада дамып келе жатыр десек те болады.

Сонымен, ювеналды әділет, құқықтық институт ретінде, жасөспірімдердің әлеуметтік мәртебесі мен девиантты мінез-құлқының өзгеруіне байланысты жоғалған қоғамдық байланыстарды қалпына келтіру міндеттерімен анықталған мемлекеттік органдар мен мекемелердің, қоғамдық ұйымдардың мамандандырылған жүйесі болуы керек деп санаймыз.

Профилактикалық жұмыс балалардың белгілі бір топтарымен ұйымдастырылады: құқық бұзушылар, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, қолайсыз отбасыларда тәрбиеленетін, өмірлік қиын жағдайда жүрген жасөспірімдер және т. б.. Осылайша, профилактикалық жұмыс баланың жағдайына қатысты емес, оны жақсартуға арналған, бірақ балалар тобының жекелеген сипаттамаларына немесе адамдар тобына тән жағымсыз құбылысқа қатысты құрылады.

Профилактика мәселелерін қарастыра отырып, зерттеушілердің көпшілігі профилактикалық жұмыстың жағдайларын, ерекшеліктерін немесе компоненттерін зерттеуге бағытталған, бірақ профилактиканың мәнін жүзеге асырудың технологиялық аспектісіне әсер етпейді.

ЮНИСЕФ зерттеулеріне сәйкес, сот ісін жүргізу ортасына түскен кәмелетке толмағандарға медициналық, әлеуметтік, құқықтық және психологиялық көмек көрсету бағдарламасының орындылығы әлеуметтік тұрғыдан балалардың қалпына келу мүмкіндігі болып табылады, соның арқасында олар отбасында болады және қоғамға оралу кезінде қиындық көрмейді. Құқықтық тұрғыдан алғанда, баламалы бағдарламаларды аяқтаған балалардың қайталану пайызы бір пайыздан аз, ал арнайы мектептер мен колониялардың түлектері 90 пайыз жағдайда құқық бұзушылықты қайталайды.

1.2 Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есепке алу түсінігі.

Біз білетіндей, кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық әділет саласын дәйекті ізгілендіру қағидасы орын алып, оларды қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату үшін кеңірек негіздер берілуде. Бұл, әрине, дұрыс. Алайда, аталған бағытты іске асыру үшін, құқықтық мүмкіндіктерді қатар қолданысқа енгізген және балаларды түзету, әлеуметтендіру үшін, кәмелетке толмағанды қайта құқық бұзушылықтарға жол бермеу мақсатында одан әрі жұмыс жүргізу үшін уәкілетті ұйымдардың қарамағына беру оң нәтиже береді деген ойдамыз.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу жөніндегі қызметті реттейтін құқықтық актілер жүйесінде балалардың қадағалаусыз қалуы мен құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі қызметке байланысты туындайтын қатынастарды құқықтық реттеудің негіздерін белгілейтін 09.07.2004 жылғы «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» ҚР Заңы [1] ерекше орын алады.

Кәмелетке толмағандарды профилактикалық есепке алу ҚР әлеуметтік саясатының маңызды бөлігі болып табылады. Ол кәмелетке толмаған азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қолдауға және қорғауға, сондай-ақ олардың арасында әлеуметтік проблемалар мен құқық бұзушылықтардың туындауының алдын алуға бағытталған. Әрбір азамат қоғамдағы өз рөлін біле

отырып, кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебін қолдауға және насихаттауға белсенді қатысуы тиіс.

Заңнамаға сәйкес кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі екі жолмен жүргізілуі мүмкін: қоғамдық және жеке. Қоғамдық есепке алу құқық бұзушылықтардың алдын алу және кәмелетке толмағандарды әлеуметтік бейімдеу жөніндегі іс-шаралар шеңберінде жүзеге асырылады. Жеке есепке алу қорғаншылық пен қамқоршылықтағы кәмелетке толмаған азаматтардың тізілімін жасауды, сондай-ақ өмірлік қиын жағдайдағы кәмелетке толмағандарды есепке алуды қамтиды.

А.И. Алексеев қылмыс пен құқық бұзушылыққа қарсы күрес қылмыстың әлеуметтік сипатына байланысты әлеуметтік жағымсыз құбылыстарға алдын-ала қарсы тұру міндеттерін шеше алатынына қарамастан, жалғыз профиль емес екенін атап өтті [24].

Ал, О.П. Колченогованың пікірінше, қадағалаусыз және панасыз қалудың, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алуға қатысатын мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар орындалатын жұмыс көлеміне және тиісті міндеттерді шешу кезінде жұмсалатын уақытқа, осы қызметтің жалпы көлеміндегі осы бағыттың басымдылық дәрежесіне байланысты үш блокқа бөлуге болады:

1) кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен жұмыс істеу үшін функционалдық мамандандырылған субъектілер (кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссия, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі инспекция және т. б.)

2) құқық бұзушылықтарға, оның ішінде кәмелетке толмағандар арасында да күресті жүзеге асыратын субъектілер (прокуратура, ішкі істер органдары және сот).

3) кәмелетке толмағандардың құқыққа қарсы мінез-құлқының алдын алудың профилактикалық және өзге де функцияларын олардың әлеуметтік қызметінің бағыттарының бірі ретінде іске асыратын субъектілер (мектепке дейінгі және мектеп мекемелері, кәсіптік мектептер, балалардың емдеу-профилактикалық мекемелері, қорғаншылық және қамқоршылық органдары, әлеуметтік қорғау органдары және т.б.) [25].

Кәмелетке толмағандарды профилактикалық есепке алудың басты мақсаты кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы құқық бұзушылықтар мен қиындықтардың туындауын болдырмау, сондай-ақ олардың құқықтары мен мүдделерін қорғау болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін кәмелетке толмағандарды профилактикалық есепке алу шеңберінде мынадай шаралар жүзеге асырылады:

1. Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен мүдделерінің бұзылуына әкелетін жағдайларды зерттеу.

2. Кәмелетке толмағандармен және олардың отбасыларымен әлеуметтік бейімделудің алдын алуға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізу.

3. Кәмелетке толмағандарға және олардың отбасыларына тәрбие мен қоғамдық бейімделуде қиындықтар туындаған жағдайда психологиялық көмек көрсету.

4. Кәмелетке толмағандар үшін олардың шығармашылық қабілеттері мен мүдделерін дамытуға, сондай-ақ салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған бос уақытты ұйымдастыру.

5. Кәмелетке толмағандарды жұмысқа орналастыруға және олардың білім алуына байланысты проблемаларды шешуге жәрдемдесу [1].

Қылмыстық әділет аясындағы заңнамада, ізгілік принципіне байланысты кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауапкершіліктен және жазадан босату үшін кеңірек негіз береді. Бұл, әрине, дұрыс, бірақ сонымен бірге олармен қандай іс-шаралар жүргізу керек, болашақта мұндай балалармен не болатыны туралы ойлану керек.

Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу жөнінде заң жобасы 2017 жылда Қазақстан Республикасының парламенті мәжілісінің жалпы отырысында алғашқы рет баяндалды [26]. Заң жобасы, ең алдымен, заңға қайшы келетін балаларға, яғни әртүрлі себептерге байланысты өмірлік қиын жағдайда болған балаларға (отбасылға) бағытталған. Ал басты мақсаты- өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларға көмек көрсетудің тиімді, қоғам үшін түсінікті, қолжетімді және бақыланатын жүйесін қалыптастыруға жәрдемдесу болып табылады.

Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу әлеуметтік қызметтердің жұмысын қамтиды. Әлеуметтік қызметтердің негізгі міндеті - балалардың құқықтарын қорғау және олардың дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету, балалар апатының, тәуелділіктің, қылмыстың және басқа да әлеуметтік мәселелердің алдын алу. Арнаулы әлеуметтік қызметтер дегеніміз- өмірлік қиын жағдайда жүрген адамға (отбасына) туындаған әлеуметтік проблемаларды еңсеру үшін жағдайларды қамтамасыз ететін және оның қоғам өміріне қатысуына басқа азаматтармен тең мүмкіндіктер жасауға бағытталған қызметтер кешені [27].

Заң жобасында кешенді сипатта, оларға міндеттерді шешу үшін өзара байланысты 4 бағыт ұсынылды.

Біріншісі-бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдар қызметінің тиімділігін арттыру. Олар қиын өмірлік жағдайға тап болған балалармен жұмыс істейді. Сондықтан заңда баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың тізбесі белгіленіп, олардың мақсаты көрсетіле отырып, олардың функциялары нақтыланды.

Өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтарын құру және олардың жұмыс істеуі үшін заңнамалық негіздер енгізілді, олар қайта құрылуы немесе балалар үйлері мен өңірде қажеттілік жойылған өзге де балалар ұйымдарының қайта құрылуының нәтижесі болуы мүмкін. Олардың қызметі кәмелетке толмағандарға қатысты өмірлік қиын жағдайдың алдын алу жөніндегі

шараларды жүзеге асырумен байланысты заңды тұлғаларға тұрақты немесе күндізгі болу арқылы арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсететін, сондай-ақ ақпараттық, консультациялық, делдалдық қызметтер көрсететін ұйымдардың білім беру органдарының қарауында болады.

Екінші міндет балалардың құқықтарын қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету жүйесін жетілдіруге қатысты. Бұрын заңдар баланың өмірлік қиын жағдайға тап болды деп санайтын әртүрлі себептерді келтіргендіктен, оның анықтамасы біртұтас болды.

Білім беру саласындағы уәкілетті органға Балалардың құқықтарын қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарттары мен бағдарламаларын әзірлеу және бекіту функциясы берілген.

Балаларға қажетті арнаулы әлеуметтік қызметтер жүйесін тіркейтін және оны дәйекті түрде дамытатын, ең бастысы – оларды сапалы ұсынуды қамтамасыз ететін бірыңғай орган туралы мәселе заңмен қақтығысқан кәмелетке толмағандарды қайта әлеуметтендіруді жергілікті атқарушы органдар әлеуметтік бағдарланған коммерциялық емес ұйымдармен серіктестікті кезең-кезеңімен дамыту арқылы жүзеге асыруы үшін мемлекеттік саясаттың бағыттылығы жағдайында өте маңызды болды.

Қазіргі уақытта мұндай ұйымдар барлық аймақтарда бола бермейді. Балаларға арнаулы әлеуметтік қызмет көрсетуге рұқсат етілген адамдардың біліктілігін айқындау, оларға тиісті стандарттарды жеткізу, ең бастысы-олардың жұмыс нәтижелерін бағалау тәсілдерін жетілдіру талап етіледі. Мемлекеттің функцияларын азаматтық қоғамға, әсіресе балалық шақты қорғау сияқты басым салада беру мемлекеттік саясаттың тұрақты іске асырылуын қамтамасыз ететін жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс.

Балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының жеке профилактикасының жаңа нысаны – балаға арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету үшін негіз бола отырып, медициналық-әлеуметтік есепке алу енгізілді. Өмірлік қиын жағдайға тап болған әрбір бала, сондай-ақ оны еңсеру үшін уәкілетті органдар кімнің, қандай негізде және қандай шаралар қолданатыны туралы толық ақпарат белгілі болуы тиіс.

Кәмелетке толмағандармен жұмыс бағытында жергілікті атқарушы органдардың қызметін одан әрі дамыту да құжаттың мақсаттарының бірі болып табылады. Жергілікті атқарушы органдар медициналық-әлеуметтік есепке алуды да жүргізетін болады.

үшінші бағыт-кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігі мәселелерін дамыту.

Бұл бағытта бірқатар құқықтық шешімдер ұсынылып, талқыланады:

- соттардың бас бостандығынан айыруға балама шараларды қолдану мүмкіндіктерін кеңейту:

- азаматтардың кәмелетке толмағандар по бойынша ауданаралық мамандандырылған сунаға өтініштерін жандандыру:

- пробацияны, ең алдымен сотқа дейінгі пробацияны енгізуге ықпал ету.

Балаларды арнайы білім беру ұйымдарына орналастыру процесінде кәмелетке толмағандардың істері және жергілікті атқарушы органдар жанындағы олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты заңға олардың құрамын күшейту және өкілеттіктерін кеңейту жөніндегі нормалар енгізіледі.

Төртінші міндет – балалардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін сақтаудың қосымша кепілдіктерін қалыптастыру.

Елімізде бірнеше жыл бойы ұлттық алдын алу тетігі (ҰАТ) табысты жұмыс істеп келеді, оның қызметі қатыгез және ар-намысты қорлайтын қарым-қатынастың алдын алуға және тұтастай алғанда өз еркімен кете алмайтын ұйымдарда болатын адамдардың құқықтарын сақтауға және қамтамасыз етуге бағытталған.

Алайда, оның юрисдикциясынан тыс, балалар отбасынан тыс жерде, тәулік бойы болатын арнайы әлеуметтік мақсаттағы балалар ұйымдарының едәуір бөлігі қалды. Осыған байланысты заңда ҰАТ-ға бару балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын барлық ұйымдарды қамтитыны көзделген.

Халықаралық стандарттарға сәйкестігі туралы айта отырып, арнайы білім беру ұйымдарында ұсталатын кәмелетке толмағандардың белгілі бір стигматизациясы теріс фактор болды деп айту керек. Осы ұйымдардың атауын ескере отырып, олардың түлектеріне девиантты мінез-құлықты балаларға арналған мектепті бітіргені туралы куәлік беріледі, бұл олардың әлеуметтік бейімделуін әдейі қиындатады, сондықтан заңда аталған жағдайды жоюға бағытталған нормалар енгізіледі[26].

2019 жылы бұл заң жобасы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметімен байланысты мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 1 сәуірдегі № 240-VI ҚРЗ орын алды [28].

Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік саясаттың маңызды элементі болып табылады. Осы есепке алудың арқасында мекемелер өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларға қажетті көмек пен қолдауды қамтамасыз ете алады. Бұл тәсіл әлеуметтік қорғалмаған балалардың санын едәуір азайтуға және олардың денсаулығы мен дамуы үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Медициналық-әлеуметтік есеп балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының жеке профилактикасының жаңа нысаны және балаға әлеуметтік арнаулы қызметтер көрсету үшін негіз ретінде енгізілді. «Медициналық-әлеуметтік есеп» ұғымы нормативтік құқықтық актілерге енгізілген жоқ. Алайда әр сөзді зерделеп көрсек, біздің ойымызша, «Медициналық»- сөзі бірінші тұрғандықтан, кәмелетке толмағанға ең бірінші медициналық, психологиялық оңалту керектігі көрсетілген. «Әлеуметтік»- яғни кәмелетке толмаған құқық

бұзушыны, не өмірлік қиын жағдайдағы, не панасыз немесе қадағалаусыз қалған жасөспірімді әлеуметтендіру, тек кәмелетке толмаған тұлғамен ғана емес, отбасымен бірге жұмыс атқару.

Бұл есеп түрі 2019 жылы енгеннен кейін, отандық ғалымдар әлі зерделемеген. Ал, Заңда көрсетілгендей «медициналық-әлеуметтік есеп жүргізу өздеріне қатысты жеке профилактика шаралары жүргізілетін адамдарға медициналық, психологиялық, әлеуметтік көмек көрсету, оларды бейімдеу және оңалту мақсатында жүзеге асырылады» делінген [1].

Қазақстанда медициналық-әлеуметтік есепке алудың алғашқы нысандары Кеңес өкіметі кезеңінде пайда бола бастады. Сол кезде балалар мен жасөспірімдердің денсаулық жағдайын зерттеумен айналысатын мамандандырылған медициналық мекемелер құрылды. Сондай-ақ, халыққа, оның ішінде балаларға медициналық-әлеуметтік диагностика жүргізілетін жалпы білім беру мекемелері болды.

Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап, Қазақстан тәуелсіздік алған кезде, балалар мен жасөспірімдердің медициналық-әлеуметтік есебі жаңа жағдайларда белсенді дами бастады. Сол жылдары кәмелетке толмағандардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларын зерделеуге және олардың көрсеткіштерін жақсартуға бағытталған мамандандырылған орталықтар құрылды. Мұндай орталықтардың ішінде балалар мен жасөспірімдерге әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету орталығы, кәмелетке толмағандарға медициналық-әлеуметтік сараптама орталығы және т. б.

Ал, 2019 жылы заңға енгізіп, оңалту пен әлеуметтендіруді біріктіріп, комплексті іс-шаралар атқаруға мүмкіндік берді.

Болашақта бұл жүйе дамуды және жетілдіруді жалғастырады, барған сайын тиімді және заманауи жағдайларға бейімделеді.

Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы конвенциясының халықаралық стандарттары мен қағидаттарының талаптарына сәйкес, сондай-ақ жергілікті жағдайлар мен балалардың қажеттіліктерінің ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылады.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстардың негізгі себептерін атап өту қажет – отбасылық қолайсыздық, бос уақыттың ұйымдастырылмауы, спорт секцияларының болмауы және ең бастысы – ата-аналар тарапынан балаларға тиісті бақылаудың болмауы. Жергілікті атқарушы органдарды осы проблемаларды шешуге тарту үшін 2019 жылғы сәуірден бастап ІІМ бастамасымен кәмелетке толмағандар мен тұрмысы нашар отбасылардың медициналық-әлеуметтік есебі енгізілді [28]. Мұндай есепке алу жасөспірімді өмірлік қиын жағдайдан шығаруға дейін, оның ішінде ПО-да есептен шығарылғаннан кейін медициналық-әлеуметтік шаралар кешенін жүргізуді көздейді.

Қазақстанда 2019 жылы қабылданған кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу туралы заң балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау жолындағы маңызды қадам болып табылады. Бұл заңды іске

асыру балалардың денсаулығын сақтау жүйесін нығайтуға және оларға мемлекет тарапынан жан-жақты қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Медициналық-әлеуметтік есеп балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының жеке профилактикасының жаңа нысаны және балаға арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету үшін негіз ретінде енгізілді. Ал заң жобасы бойынша бұл өмірлік қиын жағдайға тап болған балалардың медициналық әлеуметтік паспорттарын кейіннен енгізу үшін негіз болуы тиіс еді. Яғни, әрбір өңірде өмірлік қиын жағдайға тап болған әрбір балаға қатысты кез келген органның ақпараты бойынша кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссия түзету, оқыту не өзге де медициналық - әлеуметтік қызметтер көрсету жөніндегі бағдарламаны жүйелі түрде жасау жоспарланған.

Жергілікті атқарушы органдар өмірлік қиын жағдайға тап болған, сондай-ақ атаулы еңсеруге арналған балалардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізетін болады делінген. Бірақ, кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізу нормативтік-құқықтық реттеу проблемасы болып қала береді. Өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды медициналық-әлеуметтік есепке алу мен оңалтудың үлгілік қағидалары мен алгоритмін әзірлеу құзыреті жоқ. Сондай-ақ, 2022 жылғы 18 қазанда ҚР Үкіметінің кезекті отырысында мемлекеттің көмегіне мұқтаж тұрмысы төмен отбасылардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізудің үлгілік қағидаларын әзірлеу туралы мәселе көтерілді, бұл мемлекеттің қорғауындағы халықтың осал тұлғалары үшін медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүргізудің өткір маңыздылығын көрсетеді.

1.3 Кәмелетке толмағандардың профилактикасы мен есепке алуды жүзеге асыру бойынша шетелдік заңнаманы зерделеу

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу әлемінің көптеген елдерінде назарда және өте өткір мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда қоғам алдында маңызды міндеттердің бірі- кәмелетке толмағандардың құқыққа қайшы әрекеттерін қысқарту жолдарын табу, алдын алу шаралары тиімділігін арттыру.

Кез-келген құқықтық құбылысты жан-жақты зерттеу халықаралық тәжірибені мұқият зерттеуді қажет етеді. Айта кету керек, әртүрлі елдердің профилактикалық институты ерекше белгілермен сипатталады. Осыған орай Германия, АҚШ және Ресей Федерациясы сияқты дамыған елдердің тәжірибесіне назар аударған жөн.

Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылықтарының алдын алу бір мемлекетке байланысты екенін ескеру маңызды, өйткені әр мемлекеттің өзіндік экономикалық, саяси, әлеуметтік ұсынымы бар.

Белгілі бір мемлекеттің өмір сүру жағдайлары жалпы қылмыстың да, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың да динамикасын толық көрсетеді. Біз кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын

алудың және оған қарсы іс-қимылдың ұлттық стратегиясын модельдеу кезінде ескерілуі мүмкін кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының профилактикасы саласындағы шетелдік заңнаманы және практикалық тәжірибені талдаймыз.

Біздің ойымызша, кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауға және алдын алуға баса назар аударатын ювеналды сот төрелігіне неғұрлым либералды көзқарыстары бар ел Германия болып табылады.

Германиядағы кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі балалар қылмысының қайталануын болдырмауда маңызды рөл атқарады. Бұл мемлекетке кәмелетке толмағандардағы әртүрлі қылмыстық әрекеттерді ерте анықтауға және алдын алуға мүмкіндік береді.

Көптеген жылдар бойы кәмелетке толмағандардың қылмыстылығына қарсы іс-қимыл саласындағы іргелі құқықтық негіздері ретінде кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу үшін сот тәсілдеріне емес, әлеуметтік тәсілдерге басымдық беретін халықаралық құқықтық актілер болып табылады. Құқық бұзушылықтың алдын алу және кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу саласындағы маңызды халықаралық құқықтық актілері БҰҰ-ның 1990 жылғы кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алу жөніндегі нұсқаулықтары немесе Эррияд нұсқаулары [29]. Аталған құжаттың нормалары кәмелетке толмағандардың, оның ішінде тәуекел тобындағы қылмыстардың алдын алу үшін стандарттарды айқындайды; кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алуда қоғамның әртүрлі топтарының рөлін күшейту жөніндегі шаралар. Әлемдік қоғамдастықтың пікірінше, барлық кәмелетке толмағандардың әлеуметтенуіне және интеграциялануына ықпал ететін кәмелетке толмағандар арасында қылмыстың алдын алу саясатын іске асыру маңызды бағыт болып табылады. Бұл ретте қоғамға елеулі зиян келтірмейтін іс-әрекеттер жасаған кезде кәмелетке толмағанды криминализациялаудан және жазалаудан аулақ болу ұсынылады.

Кәмелетке толмағандарды қайта әлеуметтендіру идеясын дамыта отырып, құжат бірнеше профилактикалық деңгейлерді бекітеді:

- қылмыстың себептерін жоюға ықпал ететін әлеуметтік әділеттілік пен мүмкіндіктер теңдігін қамтамасыз ету бойынша жалпы шараларды қолдану;
- әлеуметтік қауіпті жағдайдағы кәмелетке толмағандарға көмек көрсету мақсатында шаралар қолдану;
- қылмыскерлерді жазалау және қайта әлеуметтендіру процесінде шаралар мен құралдарды қолдану;
- қылмыскерлерді жазалау және қайта әлеуметтендіру процесінде шаралар мен құралдарды қолдану.

Германия Федеративтік Республикасында «балалар мен жастарға көмек көрсету туралы» Заң әзірленіп, қабылданды. Қабылданған заңның мағынасын ұранмен анықтауға болады: «бала құдыққа құлағанға дейін көмектесу», яғни тәрбиеге көмек отбасы әлеуметтік қауіпті жағдайға тап болғанға дейін келуі керек, бұл кезде қолайсыздық жағдайы тек өзі туралы білуге мүмкіндік береді

[30]. Қабылданған заңда балаларды тәрбиелеуде қиындықтарға тап болған отбасыларға көмек көрсету үшін мекемелер мен қызметтер жүйесі бекітілді. Бұл желі әртүрлі және әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-педогогикалық көмектің әртүрлі түрлерімен ұсынылған.

Қарқынды қылмыскерлердің кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу мақсатындағы полиция бағдарламалары айқын прагматикалық сипатқа ие, мақсатты топтың ерекшеліктерімен және кәмелетке толмаған қылмыскерлерді тиісті бағдарламаларға қабылдаудың нақты критерилерімен ерекшеленеді. Германиядағы ең танымал кәмелетке толмаған қылмыскерлердің қылмыстын алдын алу бағдарламаларының бірі. Солтүстік Рейн-Вестфалия жері полициясының 2008 жылы қарастырылған «Kurve kriegен» бағдарламасы. «Kurve kriegен» бағдарламасының басты мақсаты, 8 бен 15 жас аралығындағы бір немесе бірнеше қылмыс жасаған жасөспірімді құқық бұзушылықтарды одан әрі қайталанбау және осылайша қылмыс жасайтын кәмелетке толмағандардың санын азайту [31]. Мәселен, әлеуметтік оқшаулану, құрылымсыз өмір салты, есірткі қолдану, алкогольдік ішімдіктер ішу, физикалық немесе психологиялық немқұрайлылық, қолайсыз отбасыда тәрбиелену, ата-аналық дағдарыстың төмен деңгейі, құқық бұзушылықтарды жасау жатады. [32].

«Kurve kriegен» 2011 жылы 8 аудандық полиция бөлімінде пилоттық бағдарлама ретінде басталды. Кильдегі Кристиан Альбрехт университетінің (2011 жылдың 2016 жылға дейін) кең ғылыми бағалауы мен сүйемелдеуінен кейін [33] және prognos AG [34] талдауынан кейін бұл бастама 2016 жылы тағы 11 басқа агентікте қолданыла бастады. 2019 жылғы жағдай бойынша Солтүстік Рейн-Вестфалия жеріндегі 23 аудандық полиция бөлімінде «Kurve kriegен» бағдарламасы жүргізілді.

Кәмелетке толмағанның заңды өкілдерінің осы бағдарламаға қатысуға ерікті келісімінен кейін кәмелетке толмаған қылмыскердің дербес және өзге де деректері кейіннен кәмелетке толмаған адаммен және оның отбасымен жеке жұмыс істейтін педагог мамандарға беріледі. Жобаға қатысудың барлық шарттары, тараптардың құқықтары мен міндеттері егжей-тегжейлі көрсетілген. Бағдарлама келесі негізгі ережелерге негізделген:

1. Кәмелетке толмаған қылмыскерлердің ерекше қаупін ерте тану. Полиция жүргізетін скринингі (Risikoscreening) арқылы кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерге қайтып келмеуіне қолайлы биопсихоәлеуметтік сипаттағы әртүрлі жеке факторлар ескеріледі [34]. Олардың отбасылық жағдайына, құрдастарымен және мектеппен қарым-қатынасына, бос уақытын өткізуге ерекше назар аударылады. Осы негізде полиция кәмелетке толмаған қылмыскердің одан әрі мінез-құлқына қатысты жеке болжам жасайды және оның дамуы туралы теріс болжам алған жағдайда оны бағдарламаның мақсатты тобына жатқызу туралы ұсыныстар дайындайды.

2. Құзыретті және көп кәсіби мамандандырылған командалар. Бағдарламаны іске асыратын мамандардың арнайы топтарына, әртүрлі

әлеуметтік органдардың, балаларға көмек көрсету және қараусыз қалуға қарсы қызметтердің қызметкерлері, психологтар мен педогогтар мамандары, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік қызметтердің провайдерлері кіреді. Бұл ретте педагог мамандар полиция, жастар жөніндегі басқарма және өзара іс-қимыл жасайтын желінің басқа да қатысушылары арасындағы байланыстырушы буын ретінде әрекет етеді. Педагог қызметкерлер полицияға жұмысқа олармен тиісті еңбек шарттарын жасасу арқылы ресімделеді және одан әрі тиісті кәмелетке толмаған қылмыскер-бағдарламаға қатысушы үшін серіктес ретінде үздіксіз әрекет етеді. Мұндай мамандар педагогтар қызметтердің тәуелсіз өкілдерімен бірлесіп, кәмелетке толмағанның жеке басының ерекшеліктеріне және оның әлеуметтік контекстіне сүйене отырып, нақты кәмелетке толмағандар үшін жеке шараларды да, олардың қылмыс жасауының жеке себептерін мақсатты түрде пысықтауға және қылмыстық әрекетке одан әрі оралуына жол бермеуге бағыталған жалпы шараларды да ұсынады. «Kurve kriegen» бағдарламасын іске асыру барысында педагог мамандардың аталған қызметі полиция органдарының және кәмелетке толмағандарға балалар көмегі мен қадағалаусыз қалуға қарсы күрестің әртүрлі қызметтерінің «классикалық» қызметін ұтымды толықтыру ретінде қарастырылады, бұл команданың барлық қатысушыларын бірыңғай желіге байланыстыруды қамтамасыз етеді. Бұл ретте полиция желінің барлық субъектілерінің жұмысын үйлестіреді, оның ішінде кәмелетке толмағандарға қатысты алынған ақпаратты өңдейді және сақтайды [33].

3. Жеке шаралардың жүйелілігі. «Kurve kriegen» бағдарламасы кәмелетке толмаған қатысушылар мен олардың отбасыларын көптеген түрлі ұсыныстардың көмегімен қылмыстың алдын алуын қолдайды, олардың таңдауы педагог мамандардың құзыреті саласында болады [34].

Бағдарламаны іске асыру барысында келесі 5 санатқа бөлінген 40-қа жуық түрлі шаралар қолданылады.

1. Тәжірибе педагогикасы: спорт, би, музыканы оқыту және т.б.
2. Мектеп: оқуға көмек, репетиторлық
3. Әлеуметтік жаттығулар: өзін-өзі бақылау тренингтері, әлеуметтік құзыреттілік тренингтер.
4. Ата-аналардың (заңды өкілдерінің), оның ішінде балаларды тәрбиелеу, қиын өмірлік жағдайларды еңсеру мәселелері бойынша тренингтері және т.б.
5. Басқа да шаралар: психотерапия, топтық тренингтер, жалғыз қызмет көрсету және т.б. [34].

Ең көп тарағандары – құзыретті жаттығулар өткізуі (мысалы, агрессияға қарсы жаттығулар, ата-аналарға арналған тренингтер- психологтың кеңестері, анаға көмектесу, йога сабақтары және т.б.); әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын үйрету; интеграцияланған ұсыныстар (мысалы, оқытуға көмектесу-қосымша сабақтар, репетиторлық, тілдік курстар), әртүрлі кеңестер (мысалы, алкоголь, есірткі немесе өзге де тәуелдік бойынша консультациялар);

педагогикалық спорттық ұсыныстар (әртүрлі спорт секцияларындағы, үйірмелердегі сабақтар) және т.б.

Нақты шараларды айқындау кезінде педагог мамандар кәмелетке толмағанды одан әрі қылмыстық іс-әрекетке жол бермей; кәмелетке толмаған қылмыскерлердің әлеуметтік құзыреттілігін арттыру, кәмелетке толмаған қылмыскерлердің жеке өмірлік перспективаларын жақсарту сияқты мақсаттарға қол жеткізу қажеттілігін ескереді. Жеке кәмелетке толмағандар мен олардың отбасыларына қатысты нақты мақсаттар әр түрлі болуы мүмкін, бірақ көбінесе бұл мектепке үнемі бару, бос уақытты ұтымды ұйымдастыру, әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын жақсарту, ата-аналардың тәрбиелік құзыреттілігін нығайту, агрессия деңгейін төмендету және т.б.

Сондай-ақ, барлық жоспарланған іс-шаралар қаржылық жағынан қамтамасыз етілгенін атап өткен жөн. Мамандардың жұмысына ақы төлеу екі көзден тұрады – полиция қаражаты және осы бағдарламаны жүзеге асыруға мүдделі муниципалды органдардың арнайы бөлінген қаражаты «Kurve kriegen» бағдарламасын іске асырудың тиімділігіне бағалау жүргізу Кильдегі Кристиан Альбрехт университетіне тапсырылды [35].

Германиядағы девиантты мінез-құлық балаларымен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс бүгінде баланың девиантты мінез-құлқын әлеуметтік-педагогикалық бақылауға алуға бағытталған. Ол үшін оның екі негізгі мақсаты бар: профилактикалық және оңалту. Профилактикалық мақсатқа жету үшін қажетті нәтижеге қол жеткізуді қамтамасыз ететін шаралар кешені әзірленуде [36].

Аталған бағдарламаны іске асыру халықтың оң реакциясына ие болды және азаматтардың қауіпсіздік сезімін арттыруға ықпал етті. Жоғарыда айтылғандардың негізінде неміс полициясының кәмелетке толмаған қылмыскерлердің Қазақстандағы қылмыстылығының алдын алудағы оң тәжірибесін жан-жақты зерделеу және одан әрі пайдалану қажеттілігі айқын көрінеді.

Мұнда басты назар комиссариаттар құрамында жасөспірімдер жасаған құқық бұзушылықтарды талдаумен айналысатын арнайы полиция қызметкерлерін даярлау мен пайдалануға аударылады.

Бавария мен Бременде кәмелетке толмағандармен профилактикалық жұмыстарға қатысты бірыңғай форма жоқ. Бұл жерде полиция кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі қызметтерден бөлінген және іс жүзінде алдын алу функциялары жоқ. Екі жерде де полиция күзет және қылмыстық болып бөлінеді. Күзет полициясы мен оның қызметтері негізінен кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алумен, ал қылмыстық полиция жасөспірімдер жасаған қылмыстарды тергеумен айналысады.

Осындай тәсіл Гамбургте кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен жұмыс істеу үшін де қолданылады. Айта кету керек, бұл жердің ерекшелігі-полиция туралы заң зорлық-зомбылық қылмыстарын басқалардан бөледі,

сондықтан кәмелетке толмағандар арасындағы зорлық-зомбылық қылмыстарын тергеумен айналысатын жеке полиция қызметі бар.

Гессен жеріндегі полиция туралы Заңға сәйкес полиция қызметтерінде кәмелетке толмағандарға арналған арнайы қызмет жоқ. Мұнда басты назар полиция бөлімшелеріне кеңесші ретінде бекітілген қызметкерлерге аударылады. Олар әдетте психологиялық білімге ие және 18 жасқа толмаған адамдар қатысқан қылмыстардың себептерімен айналысады.

Төменгі Саксонияда профилактикалық функциялар полиция мен әлеуметтік қызметтер арасында бөлінеді. Сонымен қатар, осы екі бөлімшенің ынтымақтастығы өзара қарым-қатынас, тұрақтылық және ашықтық қағидаттарына негізделген. Ол үшін қылмыстық полицияның жер ведомствосының жанынан кәмелетке толмағандарға қатысты мәселелерді шешу жөніндегі уәкіл деген арнайы лауазым бар. Айта кету керек, көптеген елдерде балалармен жұмыс істеу кезінде әйелдерге басымдық беріледі, өйткені психологиялық тұрғыдан олар кәмелетке толмағандардың сенімін арттырады.

Германияның тәжірибесін қортындылай келе, кәмелетке толмағандарға қатысты профилактикалық іс-шара әр жерде әр-түрлі жүргізіледі. Біздің ойымызша, Солтүстік Рейн-Вестфалия жерінің тәжірибесі, Қазақстан Республикасының медициналық-әлеуметтік есепке ұқсас болып келеді.

АҚШ – та кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі балаларды ата-аналарының немесе қамқоршыларының бұзушылықтары мен қатыгездіктерінен қорғауға және жасөспірімдердің ерте ауытқуын болдырмауға бағытталған әлеуметтік қызметтер жұмысының маңызды құралы болып табылады.

Қорғаншылық, білім беру органдары, медициналық органдар мен мекемелер, құқық қорғау органдары, қылмыстық — атқару жүйесі органдары (кәмелетке толмағандардың қатысуымен істерді қарау үшін арнайы соттар (ювеналды әділет органдары)) және өзге де органдар кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары мен қылмыстарының профилактикасы жүйесінің (бұдан әрі-профилактика жүйесі), олардың құқықтарын, отбасыларының құқықтарын қорғаудың АҚШ-тағы органдары болып табылады. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар туралы істерді АҚШ Әділет департаментінің ювеналды әділет және құқық бұзушылықтың алдын алу басқармасы (кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігі басқармасы) және ұқсас бөлімшелер штат деңгейінде және жергілікті деңгейде мамандандырылған [37].

Кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі кез – келген адам бере алатын балаға шағым беруден басталады-дәрігер, мұғалімдер, көрші, туыс және т.б. шағым түскен жағдайда әлеуметтік қызметкерлер тексеруді бастайды, соның ішінде баланың өмірлік жағдайы, оның отбасы, өмір сүру жағдайлары, денсаулығы және білім деңгейі туралы ақпарат жинайды.

Қажет болған жағдайда әлеуметтік қызметкерлер сұранысты егжей – тегжейлі зерделеу және одан әрі қадамдарды анықтау үшін басқа мамандарды – педагогтарды, психологтарды, медицина қызметкерлерін және т.б. тарта алады.

Сондай-ақ, балаға қауіп-қатерді бағалау жүзеге асырылады және оны зорлық-зомбылықтан, кемсітушіліктен және бала құқықтарын бұзудың басқа түрлерінен қорғау шаралары қабылданады.

Кәмелетке толмағандарды профилактикалық есепке алудың негізгі қағидаттарының бірі әлеуметтік ауытқудың алдын алу болып табылады. Ол үшін әлеуметтік қызметкерлер балалардың мінез – құлқындағы ауытқулардың ерте белгілерін – есірткіні теріс пайдалану, қылмыстық әрекеттер, сабаққа келмеу, заңсыз байланыстар, оқу іс-әрекетіндегі проблемаларын-анықтауға күш салады және олармен жағымсыз салдардың алдын алу үшін кеңестер мен тренингтер өткізеді.

Сонымен қатар, АҚШ-тағы кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі ата-аналарға бала күтімінің негіздерін үйретуді қамтиды. Ата-аналар балаларды тәрбиелеу, жазалау және тәртіп бойынша арнайы дайындықтан және консультациялардан өтуге міндетті. Профилактикалық қызметтердің міндеті-ата-аналарды тәрбиенің тиімді әдістеріне үйрету және балаларда девиантты мінез-құлықты дамыту ықтималдығын азайту.

Осылайша, АҚШ – тағы кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі-бұл балалардың қауіпсіздігі мен әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік қызметкерлер мен басқа мамандардың кешенді іс-қимыл жүйесі. Бұл баланың құқықтарын қорғаудың және девиантты мінез-құлықтың алдын алудың тиімді механизмі, ол әлеуметтік өзгерістерді қолдау және барлық балалар үшін салауатты және әділ өмір сүру жағдайларын жасау үшін қажет.

АҚШ-та баланың әл-ауқатын қамтамасыз ету жүйесі бар. Көбінесе американдық отбасылар балаға қатысты зорлық-зомбылық немесе баланы қараусыз қалдыру, балаға лайықты өмір сүру жағдайларын бермеу және т.б. туралы шағымданғаннан кейін бұл жүйеге тап болады.

АҚШ-тың әр штатында балаларды қорғау бойынша өз заңдары мен ережелері бар. Сондықтан оларды қолданудың әртүрлі әдістері бар. Алайда, барлық штаттарда кез-келген адам, әдетте, полицияға балаларға қатысты дұрыс емес қарым-қатынас туралы күдік туралы хабарлай алады.

Балалар қауіп болған кезде тергеп-тексеру мен істі сотта қараудың бүкіл кезеңіне баспаналарға, туыстарына жіберіледі немесе басқа отбасының қамқорлығына беріледі. Басқа онша ауыр емес жағдайларда балалармен құқыққа қайшы қарым-қатынас жасаған ата-аналарға бақылау белгіленеді, бұл ретте олар психологпен міндетті консультациядан өтуі тиіс.

Немқұрайлы ата-анадан алынған балалардың көпшілігі туыстарына немесе қамқоршылардың отбасыларына қоныс аударады (олар балаға мемлекеттік жәрдемақы алады). Егер бұл мүмкін болмаса, балалар «қиын» және панасыз қалған жасөспірімдермен бірге тұру үшін балалар үйлері мен топтық үйлерге барады.

АҚШ-тың кәмелетке толмағандарға қатысты заңнамасы сот төрелігінің жазалаушы моделімен сипатталады, өйткені көптеген шетелдік ғалымдардың пікірінше, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу

саласы қылмысты бақылау тұжырымдамасына негізделген, балама шараларды қолдану мүмкіндігінің жоқтығымен, кәмелетке толмағандарға қатысты айыптау бағытымен сипатталады [41].

Осы саланы реттейтін заңнамалық актілердің ішінде қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға қатысты сот тәртібін анықтайтын Федералды кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық кодексін (Federal Juvenile Delinquency Code) бөліп көрсетуге болады; кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігі және қылмыстың алдын алу туралы Заң 2002 ж. (Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act), кәмелетке толмағандардың қылмыстарының алдын алу саласындағы бірыңғай кешенді тәсілді анықтайтын және мемлекеттік және жергілікті әділет органдарының өзара іс-қимылын жақсарту мақсатында мемлекеттік бағдарламаларға қолдау көрсететін, сондай-ақ мемлекеттік деңгейдегі стратегияны анықтайтын; 2001 жылғы «артта қалған бала жоқ» Заңы. (No Child Left Behind Act), әлеуметтік қауіпті жағдайдағы кәмелетке толмағандарға қатысты алдын алу және ерте араласу бағдарламаларын қолдануды реттейтін және қоғамдық ұйымдар мен білім беру мектеп бағдарламаларына қаржылық қолдау көрсететін [42].

Лос-Анджелес полиция басқармасында (АҚШ) әдеттен тыс эксперимент жүргізілді: іс жүзінде түзеу мекемелеріне баратын жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу бағдарламасының тиімділігі сыналды.

Бұл бағдарламаның мақсаты әлі қылмыс жасамаған, құқық бұзушылыққа бейімділігі, нашақорлық немесе қоғамға жат мінез-құлқы үшін полицияда тіркелмеген жасөспірімдерге психологиялық әсер ету болды.

АҚШ-тағы ювеналды әділет саласындағы қазіргі жағдай әртүрлі Штаттардағы әртүрлі тәсілдерді көрсетеді. Олардың кейбіреулерінде ювеналды әділет дербес жұмыс істейді, оны әлеуметтік қызмет басқарады (әлеуметтік қызмет агенттігі, отбасымен және балалармен жұмыс қызметі), пробация қызметі жұмыс істейді. Құқық бұзушылық жасалған жағдайда жасөспірімдер ювеналды сот саласына түседі немесе оларға нақты құқық бұзушылыққа байланысты мән-жайларды бейресми қарау қолданылады, олардың қандай да бір кәсіпке немесе хоббиге қызығушылығын ояту мақсатында тұрғылықты жері бойынша жасөспірімдермен жұмыс істеуді көздейтін оңалту бағдарламалары пайдаланылады. Сонымен қатар, бірнеше штатта кәмелетке толмағандарға арналған алқабилер қатысатын арнайы соттар бар, олар сонымен қатар пробация қызметін әзірлеуді және судьяның жасөспірім қылмыскермен жеке жұмыс жоспарын бекітуін қамтамасыз етеді [43].

АҚШ-та кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу бойынша профилактикалық жұмыстың кешенді бағдарламалары әзірленді, олар екі негізгі түрге бөлінеді:

1. Қылмыстың алдын алу, жолын кесу және қудалау әдістерімен қылмысты бақылаудың немесе оны тежеудің кешенді бағдарламалары. Мұндай бағдарламалар барлық деңгейлерде қарастырылған: жалпымемлекеттік (федералдық), аймақтық және жергілікті.

2. Полиция күштер де, қоғамның өзі де жүзеге асыратын профилактикалық бағдарламалар. Бұл бағдарламалар белгілі бір мәселені шешуге немесе құқық бұзушылықтың белгілі бір түрін болдырмауға бағытталғандығымен ерекшеленеді. Өз кезегінде мемлекеттік билік жергілікті билік органдарына алдын алу бағдарламаларын іске асыруда консультациялық, қаржылық, ұйымдастырушылық-әдістемелік көмек көрсетеді [44].

Қылмыстың алдын алу бағдарламаларының негізгі орындаушылары-жергілікті полиция органдары (АҚШ полициясының жеке құрамының шамамен 70%), сондай-ақ жергілікті қауымдастықтардың тұрғындары [44].

АҚШ-та қоғамдық полиция деп аталатындар бар. Полицияның қауымдастық деңгейіндегі қызметі қылмысты азайту үшін қоғамдағы заңға бағынатын азаматтармен тығыз қарым-қатынаста болу керек, оларды аудандардағы өмір сапасын жақсарту үшін жұмысқа тартуға тырысады. Осылайша, арнайы бағдарламалар әзірленді, олардың ішінде: SRO – жасөспірімдер арасындағы қылмыстың алдын алу мақсатында Америка Құрама Штаттарының көптеген мектептерінде жұмыс істейтін полиция қызметкерлері [44].

Мектеп полициясының қызметкерлері мектептердің айналасында және оқудан тыс уақытта қылмысқа байланысты оқиғалардың азаюына ықпал етуде маңызды рөл атқарады. Бағдарламаның тиімділігіне полиция, мектеп қызметкерлері мен оқушылар арасындағы тығыз қарым-қатынас арқылы қол жеткізіледі. Бағдарлама полицияның рөлі мен функцияларын жақсы түсіну арқылы кәмелетке толмағандар мен полиция арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға бағытталған құқық қорғау Стратегиясына негізделген. Флорида штатының құқық қорғау органдары әзірлеген қызықты құқықтық білім беру бағдарламаларының бірі. Бұл бағдарлама 8-9 сынып оқушыларына және кәмелетке толмағандарды қоғамда қалыптасқан құндылықтар жүйесімен таныстыруға, сондай-ақ құқық бұзушының құқыққа қарсы әрекет жасағаны үшін не күтетіні туралы түсінік қалыптастыруға арналған [45].

Полиция қызметкерлері іс жүзінде кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алудың негізгі әдісі ретінде кәмелетке толмағандармен бірге 10 түзеу колониясына баруды басты фактор ретінде пайдаланады. Бағдарламаның мақсаты-әлі ешқандай заңсыз әрекеттер жасамаған, бірақ құқық бұзушылық жасауға бейім кәмелетке толмағандардың істері бойынша есепте тұрған кәмелетке толмағандарға психологиялық әсер ету. Бағдарлама кәмелетке толмағандарға арналған түзеу колонияларына баруды көздейді, онда жасөспірім қылмыстық іс қозғалған құрдастары болып табылатын қылмыстық орта өкілдеріне қарады. Осыдан кейін жасөспірімді осындай мекемелердегі емдеу әдістерімен таныстыру үшін кәмелетке толмаған нашакорларды емдеу орталығына апарды. Әрі қарай, сотты немесе түрмеге қамалуды күтіп жүрген 14-20 жас аралығындағы жасөспірімдерге арналған түзеу колонияларына барады және сонында мәйітханаға апарды.

Бірақ кәмелетке толмағандардың істерін белгілі бір жағдайларда әдеттегі қылмыстық сотқа беру туралы ережелер заңмен бекітілген Штаттар бар. Бірақ мұндай жағдайда, іс ересектерге арналған қылмыстық сотқа берілуі мүмкін, бастапқыда, істің мән-жайларын бейресми қарау, жәбірленушімен татуласу әрекеттері, залалды өтеу, сондай-ақ түзету жұмыстары қарастырылады, әдетте, олардың нәтижелері бойынша ересектер сотына істерді қарастыру туралы шешім қабылданады [46].

Әлеуметтік педагогтар мен әлеуметтік қызметкерлер толеранттылық принципіне сүйене отырып, барлық жастағы, нәсілдегі, этникалық топтағы, әлеуметтік-экономикалық деңгейдегі және діндердегі адамдарға қызмет етеді. Әдетте әлеуметтік-педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық қызметке кіретін клиенттер топтары:

1) бір ата-ананы қамтитын және Елеулі қақтығыстары бар отбасылар: баланың үйден қашуы, құқық бұзушылықтар, зорлық-зомбылық, тәрбиелеу мен оқудағы қиындықтар және т. б.;

2) балалармен әлеуметтік, әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік психологиялық проблемалары бар ерлі-зайыптылар мен отбасылар;

3) жалғызбасты, педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балалар, жасөспірімдер;

4) өмірі физикалық немесе психикалық кемістіктермен немесе аурулармен жойылған жеке адамдар мен отбасылар;

5) құқық бұзушылар және олардың отбасылары;

6) ата-анасы қайтыс болған балалар, жасөспірімдер мен жасөспірімдер оларды тастап, оларға қамқорлық жасамайды;

7) өз балаларына тәрбиелеу мен білім берудің қажетті құралдары мен мүмкіндіктері жоқ немесе нәсілдік кемсітушіліктің құрбаны болып табылатын эмигранттар мен ұлттық азшылық өкілдері;

8) үдемелі жарамсыздығы бар адамдар (әлеуметтік-педагогикалық дәрменсіздік, әлеуметтік-психикалық ауытқулар) және олардың отбасылары;

9) мектепке, қосымша білім беретін оқу орындарына және т. б. байланысты қиындықтары бар балалар және олардың отбасылары;

10) Төтенше күйзеліс тәжірибесі травматикалық салдармен немесе өмірдің ауыр өзгерістерімен байланысты адамдар (жақын адамының қайтыс болуы, үйден кеткен балалар және т. б.) [47].

Ресей Федерациясын қарастырсақ, «кәмелетке толмағандардың қараусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесінің негіздері туралы» Федералдық заңы Кәмелетке толмағандардың қараусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу органдарының бірыңғай жүйесін белгілейді, бірақ бұл жүйенің атауының өзі де осы жүйенің екі маңызды өзара байланысты элементін білдіреді: қараусыз қалудың алдын алу және құқық бұзушылықтың алдын алу.

Отбасы мен балаларға көмек көрсету бөлімшесінің қызметі 1999 жылғы 24 маусымдағы N 120-ФЗ «кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуы мен

құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесінің негіздері туралы» Федералдық заңына сәйкес жүзеге асырылады. Жоғарыда аталған заңға сәйкес, отбасы мен балаларға көмек бөлудің мамандары кәмелетке толмағандардың келесі санаттарына қатысты жеке профилактикалық жұмыстар жүргізеді [48]:

- 1) қараусыз;
- 2) қаңғыбастықпен айналысу немесе қайыртілеу;
- 3) дәрігердің тағайындауынсыз есірткі немесе психотроптық заттарды пайдаланатын не мас ететін заттарды, алкоголь және құрамында спирті бар өнімдерді пайдаланатын;
- 4) әкімшілік жауапкершілік шараларын өзгертуге әкеп соққан құқық бұзушылық жасағандар;
- 5) әкімшілік жауаптылық басталатын жасқа толғанға дейін құқық бұзушылық жасағандар;
- 6) қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа жетпеуіне байланысты немесе психикалық бұзылумен байланысты емес, психикалық дамуында артта қалу салдарынан қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаған және қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын адамдар;

Кәмелетке толмағандар мен олардың ата-аналарына отбасы мен балаларға көмек көрсету бөлімшесінде еріп жүретін мынадай қызмет түрлері көрсетіледі:

Әлеуметтік-тұрмыстық қызметтер:

- әлеуметтік-тұрмыстық кеңес беру;
- заттарды, кеңсе керек-жарақтарын беру;
- тұрғын үй және тұрмыстық жағдайларды жақсартуға жәрдемдесу.

Әлеуметтік-медициналық қызметтер:

- тегін медициналық көмек көрсетуге жәрдемдесу;
- әлеуметтік-медициналық мәселелер бойынша кеңес беру;
- дәрігерге жазылу.

Әлеуметтік-еңбек қызметтері:

– кәмелетке толмағандардың ата-аналарын жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу.

Әлеуметтік-құқықтық қызметтер:

- ата-аналарға әлеуметтік қолдау шараларын ресімдеу ережелері бойынша кеңес беру;

- әлеуметтік құқықтық мәселелер бойынша кеңес беру;
- Ресей Федерациясы азаматының төлқұжатын рәсімдеуге көмек.

Әлеуметтік-психологиялық қызметтер:

- психодиагностика және сауалнама жүргізу;

- отбасылық жанжалдардың алдын алу және оларды еңсеру, отбасылық қатынастар, әлеуметтік бейімделу мәселелері бойынша әлеуметтік-психологиялық кеңес беру;

- отбасы мен кәмелетке толмағандарға психологиялық көмек және қолдау көрсету

Әлеуметтік-педагогикалық қызметтер:

- ата-аналарға Отбасылық тәрбие әдістемесі бойынша әлеуметтік-педагогикалық кеңес беру;

- қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша кәмелетке толмағандармен профилактикалық жұмыс;

- ата-аналар мен балалардың бос уақытын ұйымдастыруға жәрдемдесу;

- кәмелетке толмағандарды тұрғылықты жері бойынша секциялар мен үйірмелерге тарту;

- білім беру ұйымында сабаққа қатысуды бақылау.

1999 жылғы 24 маусымдағы № 120-ФЗ «кәмелетке толмағандардың қараусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесінің негіздері туралы» Федералдық заңның 2-бабына сәйкес, бұл органдар кәмелетке толмағандардың қараусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу бойынша негізгі міндеттерді орындауға арналған, атап айтқанда:

- кәмелетке толмағандардың қараусыздығының, панасыздығының, құқық бұзушылықтарының және қоғамға жат әрекеттерінің алдын алу, бұған ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және жою;

- кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету; әлеуметтік қауіпті жағдайдағы кәмелетке толмағандарды әлеуметтік-педагогикалық оңалту;

- кәмелетке толмағандарды қылмыстар жасауға, басқа да құқыққа қайшы және (немесе) қоғамға жат әрекеттерге тарту жағдайларын, сондай-ақ оларды суицидтік әрекеттерге итермелеу жағдайларын анықтау және жолын кесу.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарын шешуге тек мемлекеттік органдар мен мекемелер ғана емес, азаматтар мен мемлекеттік емес ұйымдар да қатысады. Сонымен қатар, осы сектордың әлеуметтік бағытын дамыту Ресей қоғамын дамытудың негізгі саяси бағыттарының бірі болып табылады.

Бұл абзацта кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алуға тікелей қатысты немесе онымен байланысты негізгі ұғымдар мен жіктемелер қамтылды. Келесі абзац мемлекеттік органдар жүйесіне превенцияны және олардың өзара іс қимылын тереңдетуге арналған [49].

Аталған заңға сәйкес, алдын алу жүйесі қаңғыбастық пен панасыздықпен күресу үшін өзара әрекеттесетін элементтер болып табылатын келесі органдарды қамтиды:

1) кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар;

2) халықты әлеуметтік қорғауды басқару органдары;

3) білім беруді басқару органдары;

4) қорғаншылық және қамқоршылық органдары;

5) жастар органы жөніндегі органдар;

6) денсаулық сақтауды басқару органдары;

7) жұмыспен қамту қызметінің органдары;

8) Ішкі істер органдары,

9) қылмыстық-атқару жүйесінің мекемелері (тергеу изоляторлары, тәрбие колониялары және қылмыстық-атқару инспекциялары).

Әрбір органның қызметі дербес нормативтік-құқықтық актілермен, ведомствоішілік құжаттармен айқындалады. Мысалы, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөлімшелердің қызметі Ресей Федерациясының Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі бөлімшелерінің қызметін ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықпен реттеледі, Ресей ІІМ-нің 15.10.2013 № 845 бұйрығымен бекітілген [50].

Бұл жүйедегі негізгі орындардың бірі ішкі істер органдарына беріледі. Олар кәмелетке толмағандарға мақсатты тәрбиелік ықпал етеді және құқық бұзушылардың нормадан ауытқып кететін мінез-құлқының алдын алудың өзіндік ішкі жүйесін ұсынады. Ішкі істер органдарының қызметкерлері қамтамасыз ететін кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз және құқық бұзушылықтарының профилактикасы жүйесі функционалы бойынша әртүрлі бөлімшелерден тұрады:

-Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелер

-Учаскелік уәкілетті полиция,

-Кәмелетке толмағандарға арналған уақытша оқшаулау орталықтары,

-Патрульдік-бекеттік қызмет,

-Қылмыстық іздестіру бөлімдері.

Кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу үшін тікелей құрылған қызметтерге жасөспірімдермен профилактикалық жұмыс жөніндегі негізгі функциялар жүктелген [51].

Қортындылай келе, біздің ойымызша Германияның тәжірибесін мұқият қарастыру жөн. Ал олардың мазмұнымен еркін танысу бізді шет елдерден келген пікірлестеріміздің көп жылдық жұмыс тәжірибесі біздің жағдайымызда өте пайдалы болатынына сендіреді. Бұл әсіресе жақында қабылданған медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүзеге асыруда маңызды.

Қорыта келгенде, бүгінгі күні алдын алу қызметін жүзеге асыратын әр түрлі субъектілердің іс-әрекеттерінде ведомствоаралық бытыраңқылық пен келіспеушілік әлі де бар. Осы орайда ведомствоаралық өзара іс-қимылдың жеткіліксіздігі немесе тиісінше ұйымдастырылмауы кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуінің маңызды факторларының бірі болып табылады. Кәмелетке толмағандардың құқығын қорғаумен айналысатын, олардың тәрбиесі мен жұмысқа орналасуына жауапты мекемелерді бақылайтын ұйымдардың мәртебесін көтеру қажет, сонда ғана олар қоғамнан өз орнын табады, өздерін қоғамның толық мүшесі ретінде сезінеді. Кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу мекемелерінің тиімді өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін құқықтық, ұйымдастырушылық, қаржылық-экономикалық тетіктерді жетілдіруді талап етеді.

2. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ЕСЕПКЕ ҚОЮДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

2.1 Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу анализін талдау

Диссертациялық зерттеу Астана қаласы полиция департаментінің жергілікті полиция қызметі ювеналды полиция бөлімшесінің 2020-2022 жылдарға арналған қызмет мәліметтерінен (бұдан әрі – Астана қаласы ПД ЖПҚ ПБЖ), 2016-2022 жылдарға арналған статистикалық есептерден алынған материалдарға негізделеді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитетінің (бұдан әрі – ҚР БП ҚСЖАЕК) сайтында, балаларды әлеуметтік қорғау және кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу жөніндегі статистикалық деректерден Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросынан (бұдан әрі – Бюро) жарияланған (<https://bala.stat.gov.kz>) 2016-2021 жж [52].

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу, оның ішінде оларды орындау кезінде шешу әдістерін, проблемаларын және жолдарын анықтау үшін шетелдік және отандық көздерде медициналық-әлеуметтік есепке алу бойынша шолу жүргізілді. Іздеу Google Academy, eLibrary, Cyberleninka базаларында жүргізілді, іздеу тереңдігі 10 жыл болды. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу әдістерін зерделеу үшін негізгі сұраулар – кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу, кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебі, балаларды қорғау, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс болып таңдалды. Өткізілетін іс-шаралардың тиімділігін анықтау үшін деректерді сапалық және сандық талдаумен жүйелі шолулар, мета-талдаулар, түпнұсқа зерттеулер енгізу критерийлері болды. Конференция материалдары, шектеулі ақпаратты қамтитын тезистер жинағы алып тастау критерийлері болды.

Статистикалық деректердің сапалық және сандық талдауы Excel офистік бағдарламалық жасақтамасында жүргізілді.

Статистикалық деректер бойынша 2016 жылдан 2022 жылға дейін тіркелген қылмыстардың барлық санының ішінде кәмелетке толмағандар арасында тіркелген қылмыстардың орташа үлес салмағы немесе олар қатысқан кезде 1% - құрады. 2016-2022 жылдар аралығында тіркелген қылмыстар, оның ішінде кәмелетке толмағандар жасаған немесе олар қатысқан кезде тіркелген қылмыстар санының айтарлықтай төмендеуі байқалады. Мәселен, 2017 жылы барлық қылмыстар 2016 жылға қарағанда 12,5% - ға аз, 2018 жылы 7,6% - ға, 2019 жылы 16,7% - ға, 2020 жылы 33% - ға азайған. 2021 және 2022 жылдары қылмыстарды тіркеу өткен жылдар деңгейінде болды, сәйкесінше 3,1% және 0,3% шамалы төмендеу байқалды [52].

Осы уақыт аралығында кәмелетке толмағандар жасаған немесе олардың қатысуымен тіркелген қылмыстардың саны 2022 жылғы есептік деректерден басқа төмендегенін көрсетті. Осылайша, 2017 жылдан 2019 жылға дейін жасөспірімдер арасында тіркелген қылмыстар саны жыл сайын 6-10% - ға төмендеді. Қылмыстың айтарлықтай төмендеуі 2020 және 2021 жылдары тіркелді, есепті кезеңде тиісінше 29,3% және 18,3% төмендеу байқалды. Бірақ 2022 жылы қылмыстың төмендеуі байқалғанына қарамастан, аталған есептік кезеңде кәмелетке толмағандар арасында 2021 жылмен салыстырғанда 3% - ға көп қылмыс тіркелді [қосымша №2].

Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар 2021 жылы қылмыстардың 4%-ы аса ауыр қылмыстар, ауыр қылмыстар – 37% және 59% - ы шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар санатында анықталды.

2022 жылдың соңында Астана қаласы ПД ЖПҚ ПББМ мәліметтері бойынша кәмелетке толмағандардың есебінде барлығы 111 адам болды, оның ішінде профилактикалық есепте – 9(8%) және тізімдік есепте – 102(92%). 2021 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда (127 кәмелетке толмаған) бұл көрсеткіш 14% - ға төмен [қосымша №3].

2022 жылы 232 кәмелетке толмаған бала есепке алынды, оның ішінде тізімдік есепке – 178 адам (77,1%), профилактикалық есепке – 53(22,9%). Өткен жылмен салыстырғанда 9,1% - ға (253) төмендеу байқалады [52].

2022 жылы профилактикалық есепте тұрған 9 адамның ішінен: қорғау ұйғарымы шығарылды – 1, қылмыс белгілері бар және қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын іс – әрекеттер жасаған, қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа толмауына байланысты-1, өздеріне қатысты бұлтартпау шаралары сайланған қылмыс жасады деп айыпталушылар немесе күдіктілер, бұлтартпау шаралары таңдалмаған қамауға алуға байланысты -5, арнайы білім беру ұйымдары мен ерекше режимдегі білім беру ұйымдарының түлектері-2 [қосымша №4].

2022 жылы профилактикалық есепке қойылды – 53, оның ішінде: қамауға алумен байланысты емес бұлтартпау шаралары сайланған айыпталушылар немесе қылмыс жасады деп күдіктілер-38, бос уақытын шектеу және мінез-құлыққа ерекше талаптар белгілеу туралы сот шешімі қабылданды-5, қорғау ұйғарымы шығарылды – 4, арнайы ұйымдардың түлектері ерекше режимдегі білім беру және білім беру ұйымдары – 3. қылмыс белгілері бар және қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа жетпеуіне байланысты қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын әрекеттерді жасаған-2, жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату туралы сот шешімі қабылданды-1.

2022 жылдың аяғына тізімдік есепте 102 кәмелетке толмаған бала, оның ішінде панасыз және қараусыз қалған – 39(38,2%) бала, ақталмайтын негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатылған – 31(30,4%), дәлелсіз себептермен мектепке бармайтын – 16(15,6%), алкогольдік ішімдіктерді, есірткі заттарын теріс пайдаланатын балалар психотроптық және өзге де күшті әсер ететін заттармен-7 (6,9%), шартты түрде қоғамнан оқшауланумен, сондай-ақ жазаны кейінге қалдырумен немесе үкімді орындаумен байланысты емес жаза тағайындалды – 5(4,9%) бір жыл ішінде екі және одан да көп рет әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдарға – 4 (4%).

2022 жылы тізімдік есепке 19 кәмелетке толмаған бала қойылды, оның ішінде ақталмайтын негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатылған – 59, панасыз және қараусыз қалған – 58 бала, дәлелсіз себептермен мектепке бармайтын-36, қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жаза тағайындалды, шартты түрде, сондай-ақ жазаны немесе орындауды кейінге қалдырумен үкім-алкогольдік ішімдіктерді, есірткі құралдарын, психотроптық және өзге де күшті заттарды теріс пайдаланатын 11 адамға – 9, бір жыл ішінде екі және одан да көп рет әкімшілік құқық бұзушылық жасаған – 6 [52].

2022 жылы Астана қаласы ПД қызметкерлерімен барлығы 5550 адам әкімшілік жауапкершілікке тартылды, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 4% - ға аз (5787). Әкімшілік жауапкершілікке тартылған 1036 кәмелетке толмағандардың, 4358 ата-аналардың және заңды өкілдердің, 156 өзге ересектердің. Кәмелетке толмағандар арасында денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіргені үшін – 8(ҚР ҚБ АП туралы 73-1-бабы бойынша), 16 жастан

бастап ұсақ бұзақылық жасағаны үшін – 163(ҚР ҚБ АП туралы 434 – бабы бойынша), үнсіздікті бұзғаны үшін-226(ҚР ҚБ АП туралы 437-бабы бойынша), шылым шегуге тыйым салуды бұзғаны үшін қоғамдық орындарда – 47(ҚР ҚБ АП туралы 441 – бабы бойынша), басқаларында-7. Барлық ата – аналар мен заңды өкілдердің ішінен кәмелетке толмаған баланың түнгі уақытта үйден тыс болуы үшін – 3514(ҚР ҚБ АП туралы 442-бабы 2-бабы бойынша) және 109 (ҚР ҚБ АП туралы 442-бабы 3-бөлігі бойынша), тәрбие жөніндегі міндеттерін орындамағаны үшін-297(ҚР ҚБ АП туралы 127-бабы бойынша), кәмелетке толмағандардың түнгі уақытта ойын – сауық мекемесінде болғаны үшін-207 (ҚР ҚБ АП туралы 1-бабы 442-бабы бойынша), 18 жасқа дейінгі адамдардың алкогольдік ішімдіктерді ішуі үшін-188 (ҚР ҚБ АП туралы 2-бабы 440-бабы бойынша), кәмелетке толмағандардың жасаған бұзақылығы үшін – 37(ҚР ҚБ АП туралы 435-бабы бойынша), басқалары-6. Кәмелетке толмағандардың ойын – сауық орындарында болуына жол бергені үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылған өзге де ересектер арасында – 93(ҚР ҚБ АП туралы 132-бабы бойынша), кәмелетке толмағандардың темекі бұйымдарын сатқаны үшін – 38(ҚР ҚБ АП туралы 423-1-бабы бойынша), алкоголь өнімін 21 жасқа дейінгі адамдарға өткізгені үшін-18(ст. бойынша).Кәмелетке толмағандарды мас күйіне жеткізгені үшін – 5(ҚР ҚБ АП туралы 131 – бабы бойынша), басқалары-2 [қосымша №4].

2022 жылы барлығы 148 отбасы есепте тұр, оларда кәмелетке толмаған балалар тәрбиеленуде – 263, барлығы 199, кәмелетке толмаған балалар отбасында – 367. 2021 жылмен салыстырғанда 11% - ға төмен отбасылар есебінде тұр, өткен жылмен салыстырғанда 7% - ға аз тұрмысы нашар отбасылар есебіне қойылды.

2022 жылы Астана қ.ПД - ға 29 көмек көрсетілді: ата – ана құқықтарынан айырылды – 9 адам, 22 балаға қатысты; ата-ана құқықтарынан шектелді-20 адам, 17 балаға қатысты.

2022 жылы Астана қаласының ПД КДНиЗП қарауына 61 істі қарауға жіберілді, оның 56-сы қаралды, 6-ы пысықтауға жіберілді және 56-сы қанағаттандырылды.

Қаралған материалдардың ішінен медициналық тексеруге, емдеуге жолдама бойынша – 20 іс, 2021 жылы бұл көрсеткіш 2,2 есе, ата – ана құқықтарын шектеу бойынша-12 есе аз болды, өткен жылы ата-ана құқықтарын шектеу бойынша материалдар 1,5 есе аз қаралды. Әлеуметтік көмек көрсету бойынша 9 материал қаралды, сондай – ақ 2021 жылы жұмысқа орналастыру бойынша және девиантты мінез-құлықты балаларға арналған білім беру ұйымына жолдама бойынша-тиісінше 8, алайда 2021 жылы жұмысқа орналастыру бойынша 3 материал қаралды, 2022 жылмен салыстырғанда 2,7 есе аз, балалар үшін білім беру ұйымына жолдама бойынша 2021 жылы девиантты мінез-құлық 2021 жылдағыдай 8 материалды қарастырды. Міндетті орта білім беру ұйымына анықтама бойынша – 3, өткен жылдың ұқсас кезеңінде барлығы 2 материал қаралды, ата – ана құқықтарынан айыру бойынша 2 іс 2022 жылы қаралды, бұл 2021 жылы ата-ана құқықтарынан айыру бойынша қаралған

материалдардан 2 есе аз, өзге де қаралған материалдар-15. 2020 жылдан 2022 жылға дейін Астана қ.ПД қаралған материалдар қатарында ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымына жолдама бойынша істер болған жоқ.

Бюроның деректері бойынша 2021 жылы республика бойынша ата – ана құқығынан айыру туралы шешім шығарумен істер қаралды – 2081, ата-ана құқығынан айыру туралы істер бойынша қанағаттандырылған талаптар-1481(71,2%) [қосымша №5].

Балалар- ең осал әлеуметтік топтардың бірі. Қазақстанда заңға қайшы келетін және мектепте оқығысы келмейтін балалар мен жасөспірімдер үшін арнайы білім беру ұйымдары бар, онда олармен құқық бұзушылықтар мен әлеуметтік емес өмір салтының алдын алуға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізіледі. Девиантты мінез-құлқы бар балаларға арналған арнайы ұйымдар-бұл жүйелі түрде әкімшілік құқық бұзушылықтар жасайтын, білім алудан қасақана жалтаратын, отбасынан жүйелі түрде кететін, бір айдан бір жылға дейінгі мерзіммен басқа да қоғамға жат әрекеттер жасайтын балалар орналастырылатын оқу-тәрбие мекемесі.

ЮНИСЕФ зерттеулеріне сәйкес, сот ісін жүргізу орбитасына түскен көмелетке толмағандарға әлеуметтік, құқықтық және психологиялық көмек көрсету бағдарламасының орындылығы әлеуметтік тұрғыдан балалардың қалпына келу мүмкіндігін алу болып табылады, соның арқасында олар отбасында болады және қоғамға оралу кезінде қиындық көрмейді. Құқықтық тұрғыдан алғанда, баламалы бағдарламаларды аяқтаған балалардың қайталану пайызы бір пайыздан аз, ал арнайы мектептер мен колониялардың түлектері 90 пайыз жағдайда құқық бұзушылықты қайталайды.

2021 жылы ЮНИСЕФ мәліметтері бойынша біздің елде 4076 бала ата-анасының қамқорлығынсыз қалды, олардың 2001-і сау және 2075-і психикалық және/немесе физикалық ауытқуларға ие [53].

Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар-18 жасқа дейінгі, екеуінің де немесе жалғыз ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар:

- ата-анасының қайтыс болуы (жетім балалар);
- ата-аналардың ұзақ уақыт болмауы;
- ата-аналарды ата-ана құқықтарынан айыру, оларды ата-ана құқықтарында шектеу;
- ата-аналардың хабар-ошарсыз кеткен, әрекетке қабілетсіз (әрекет қабілеті шектеулі)деп танылуы;
- ата-аналардың ауруы;
- ата-аналардың бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны орындайтын мекемелерде жазасын өтеуі, қылмыс жасады деп күдіктілер мен айыпталушыларды қамауда ұстау орындарында болуы;
- ата-аналардың балаларды тәрбиелеуден немесе олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалтаруы, оның ішінде ата-аналардың балаларын тәрбие, емдеу мекемелерінен, Халықты әлеуметтік қорғау

мекемелерінен және басқа да осыған ұқсас мекемелерден алудан бас тартуы;

- өзге жағдайларда балаларды заңда белгіленген тәртіппен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған деп тану.

Келесі кестеде 2021 жылы ҚР-да жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың әлеуметтік мәртебесі бойынша бөлу көрсетілген.

Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың деректерін талдағаннан кейін 2016 жылдан 2021 жылға дейін динамикада төмендеу байқалады [қосымша №8].

ЮНИСЕФ-тің Қазақстандағы аса маңызды міндеті болып интернат мекемелеріне жіберілетін балалар санын қысқарту және әрбір баланы отбасында сапалы тәрбиелеу табылады [53].

Қазақстан Республикасындағы бюроның деректері бойынша 2021 жылы балалардың жалпы саны 22692 баланы құрады, қорғаншылықта және қамқоршылықта – 16402, патронаттық тәрбиеде-1816, Денсаулық сақтау жүйесі ұйымдарында (балалар үйінде) - 298, Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі ұйымдарында (медициналық-әлеуметтік мекемелер) - 610, білім беру жүйесі ұйымдарында-3168, балалар үйлері-23, мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған – 1, мектеп-интернаттар – 5, отбасылық үлгідегі балалар үйлері – 3, отбасылық үлгідегі балалар ауылдары – 14, жасөспірімдер үйлері – 13.

2020 жылмен салыстырғанда 2021 жылы Қазақстан Республикасында девиантты мінез-құлқы және ерекше тәрбие режимі бар балаларға арналған мектеп-интернаттардағы балалар саны 1,4 есе азайды.

2021 жылы девиантты мінез-құлқы және ерекше тәрбие режимі бар балаларға арналған мектеп-интернаттарда болған балалардың ішінен (190 бала):

-отбасынан және балалар оқу-тәрбие ұйымдарынан өз бетінше кетуді қасақана жасағандар -76,

- әкімшілік құқық бұзушылық жасағандар-38,

-қылмыстық жазаланатын іс – әрекеттер жасағандар-37,

- өзге де қоғамға жат әрекеттер жасағандар-39.

2021 жылы девиантты мінез-құлқы және ерекше тәрбие режимі бар балаларға арналған мектеп-интернаттарда болған 116 бала шығарылды, бұл көрсеткіш 2020 жылғы көрсеткіштен 1,7 есе төмен.

Жетім балаларға арналған Денсаулық сақтау ұйымы бюросының мәліметінше, 2020 жылы ата – анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға 15 адам, 2021 жылы-19 адам, арнайы ұйымдар, ерекше қамтылған білім беру ұйымдарына 2020 жылы 3 адам және 2021 жылы 5 адам келген.

Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарына 2020 жылы 18, 2021 жылы – 11, жалпы үлгідегі жалпы білім беретін мектеп-интернатқа – 2020 жылы-16, 2021 жылы - 19, кәмелетке толмағандарға арналған медициналық-әлеуметтік мекемелерге-2020 жылы 16 адам және 2021 жылы 18 адам қатысты. отбасылық типтегі балалар

ауылына 2020 жылы 12 адам, 2021 жылы 11 адам келді. 2020 жылы Жасөспірімдер үйлеріне 10 адам және 2021 жылы 5 адам, 2020 жылы – 11, 2021 жылы – 10 кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтарына, 2020 және 2021 жылдары өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтарына 12 адам, Алматы қаласы бойынша ҚАЖД ЛА-155/6 мекемесіне (кәмелетке толмаған ұлдарға арналған тәрбие колониясы) барды) 2020 және 2021 жылдары 1 адам орналастырылды, Алматы облысы бойынша ҚАЖД ЛА-155/4 мекемесінде кәмелетке толмаған қыздарға арналған жергілікті учаске 2021 жылы 1 қыз орналастырылды. 2020 жылы Си-де 2021 жылы 32 адам және 29 адам, 2020 жылы 84 адам және 2021 жылы 85 адам қамауға алынды [қосымша №9].

Құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша 2020-2022 жылдарға арналған кешенді жоспарды орындау мақсатында белгілі бір жұмыстар жүргізілуде. Тоқсан сайын қалада қолайсыз отбасылардан шыққан балаларға, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі топтың есебіне мониторинг жүргізіледі.

Мониторинг қорытындысы бойынша 2022 жылдың 11 айында Астана қаласы бойынша ювеналды полиция бөлімінің есебінде тұрған кәмелетке толмағандардың барлығы – 126 (145) оқушы. Қолайсыз отбасылар-153 (214) отбасы, оның ішінде 257 (425) бала. Өткен жылмен салыстырғанда 9,7% - ға төмендеу байқалады.

Барлық жағдайлар бойынша кәмелетке толмағандар мен олардың ата-аналары құқық бұзушылықтың алдын алу бойынша мектепшілік кеңестерге шақырылады, отбасымен және жасөспіріммен жұмыс жүргізіледі.

2021 жылдың желтоқсан айынан бастап «психологиялық сүйемелдеу қызметі» жобасын іске асыру басталды. Бұл жобаның бірегейлігі тек кәмелетке толмағандармен ғана емес, сонымен бірге психологиялық, құқықтық, әлеуметтік көмек ақысыз негізде көрсетілетін қиын өмірлік жағдайға тап болған бүкіл отбасымен жұмыс жасау болып табылады. Осы мақсатта өмірлік қиын жағдайға тап болған балалар мен отбасыларды анықтау кезінде ведомствоаралық өзара іс-қимыл алгоритмі әзірленіп, бекітілді.

Ағымдағы жылы 10 ай жұмыс істегенде АЖО мамандары 240 шығу жүргізді, отбасындағы жағдайды бастапқы және мониторингтік бағалауды жүргізу мақсатында заңгерлер 340 консультация және 63 шығу, әлеуметтік қызметкерлер 100 консультация, психологтар 330 жеке және топтық консультациялар, сондай-ақ жергілікті жерлерде қызмет көрсету мақсатында сұрау салу бойынша психологтардың 59 шығуы жүргізілді. Ұзақ мерзімді кешенді сүйемелдеу қызметтерімен баланы алып қою қаупі жоғары 26 отбасы қамтылды, оның ішінде 30 ересек және 57 бала.

Өмірлік қиын жағдайдағы балалар мен отбасылар анықталған кезде материалдар кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияға және АТҚ-ға қарау үшін жіберіледі.

Кәмелетке толмағандардың құқықтары жөніндегі комиссияның функцияларының бірі олардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін жағдайдағы кәмелетке толмағандарды анықтау және әлеуметтік оңалту

жөніндегі жұмысты ұйымдастыру және қажет болған жағдайда ата-ана құқықтарын шектеу немесе айыру туралы өтінішпен сотқа жүгіну болып табылады. Осылайша, 2021 жылы ата-ана құқығынан айыру бойынша 2081 іс қаралды, оның 1481-і қанағаттандырылды, бұл ата-ана құқығынан айыру бойынша қаралған істердің жалпы санының 72% - ға құрайды. 2020 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда ата-ана құқығынан айыру бойынша 1,3 есе көп материалдар қаралды.

Алайда, ересектердің кәмелетке толмағандарға қатысты тіркелген қылмыстық қол сұғушылықтарының теріс үрдісі байқалады. Мәселен, бюроның деректері бойынша 2021 жылы республикада кәмелетке толмағандарға қатысты 517 қылмыстық қол сұғушылық тіркелді, 2020 жылы тіркелген 485 жағдайға қарсы, өсім 6% - ға артты.

Тіркелген жағдайлардың жалпы санының 65%-ы он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас және жыныстық сипаттағы өзге де әрекеттер -340, кәмелетке толмағандарды бүлдіру-27% және кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау-4% құрайды.

Кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізу Нормативтік-құқықтық реттеу проблемасы болып қала береді. Өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды медициналық-әлеуметтік есепке алу мен оңалтудың үлгілік қағидалары мен алгоритмін әзірлеу құзыреті жоқ. Сондай-ақ, 2022 жылғы 18 қазанда Премьер-Министр А.Смайыловтың төрағалығымен өткен ҚР Үкіметінің кезекті отырысында мемлекеттің көмегіне мұқтаж тұрмысы төмен отбасылардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізудің үлгілік қағидаларын әзірлеу туралы мәселе көтерілді, бұл мемлекеттің қорғауындағы халықтың осал тұлғалары үшін медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүргізудің өткір маңыздылығын көрсетеді.

Тағы бір айтып кететін жайт, бұл жергілікті атқарушы органның медициналық-әлеуметтік есептің есебін жүргізбейді.

2.2 Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу жүйесін жақсарту жөніндегі шаралар

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы азаматтардың балаларды тәрбиелеуге қамқорлық жасау, оларды өз бетінше еңбек қызметіне дайындау міндетін бекітеді. Жастарды, әсіресе кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу туралы қамқорлық құқық бұзушылықтың алдын алудың барлық субъектілерінің, атап айтқанда мемлекеттік органдардың, үкіметтік емес ұйымдардың және азаматтық қоғамның конституциялық міндеті ретінде қарастырылады.

Ал болашақ ұрпақ-бүгінгі жастар, мемлекет жауапты кәмелетке толмағандар. Қазіргі уақытта республикада жүргізіліп жатқан құқықтық реформаны іске асыру, атап айтқанда, құқық бұзушылықтардың алдын алу

жөніндегі белгілі бір шаралар кешенін кәметке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторлары жүзеге асырады.

ҚР Конституциясының 27-бабына сәйкес неке, отбасы, ана болу, әке болу және балалық шақ мемлекеттің қорғауында [3]. Осылайша, балалық шақты қорғау заңмен қорғалады, Конституция мен мемлекет кепілдік береді. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасына демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құру жағдайында, оның ең жоғары құндылығы - адам, кәметке толмағандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету басым және бірінші кезектегі міндеттердің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы азаматтардың балаларды тәрбиелеуге қамқорлық жасау, оларды өз бетінше еңбек қызметіне дайындау міндетін бекітеді. Жастарды, әсіресе кәметке толмағандарды тәрбиелеу туралы қамқорлық құқық бұзушылықтың алдын алудың барлық субъектілерінің, атап айтқанда мемлекеттік органдардың, үкіметтік емес ұйымдардың және азаматтық қоғамның конституциялық міндеті ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы азаматтардың балаларды тәрбиелеуге қамқорлық жасау, оларды өз бетінше еңбек қызметіне дайындау міндетін бекітеді. Жастарды, әсіресе кәметке толмағандарды тәрбиелеу туралы қамқорлық құқық бұзушылықтың алдын алудың барлық субъектілерінің, атап айтқанда мемлекеттік органдардың, үкіметтік емес ұйымдардың және азаматтық қоғамның конституциялық міндеті ретінде қарастырылады. Медициналық-әлеуметтік есепке алу жүйесін жетілдіру туралы айта отырып, қолданыстағы алдын-алу шаралары неге қажетті нәтижеге әкелмейді және алдын-алу жүйесінің тиімді болуы үшін не істеу керек деген сұраққа жауап табу керек.

Біздің ойымызша, жасөспірім отбасынан тыс жерде және ересектердің бақылаусыз қалыпты түрде өсе алмайды. Бұл мәселені қоғам да, мемлекет те шешуі керек. Мемлекет жеке профилактикалық есепте немесе (және) өмірлік қиын жағдайда жүрген жасөспірімдерді әлеуметтендіру, оңалту арқылы шешуге тиіс.

Медициналық-әлеуметтік есепте тұрған жасөспірімдердің санын азайту үшін ғана емес, оларды белгілі бір санаттар бойынша есепке қоюға ықпал еткен себептерді жою үшін жеткілікті шаралар қабылдау қажет. Ол үшін қолайсыз отбасыларды бақылау, оларға қажетті көмек көрсету қажет. Жасөспірімдердің қараусыз қалу мәселесін шешуге көмек қоғам тарапынан да көрсетілуі тиіс.

Ата-анасы тастап кеткен жасөспірімдер отбасынан айырылғанына кінәлі емес. Олар тек өздерін тапқан жағдайларда өмір сүруді үйренеді. Қоғамның міндеті: оларға өмір сүруге емес, өмір сүруге көмектесу.

Кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу және алдын алу мәселелерін қараудың өзектілігі Мемлекет пен қоғамның мүдделерін құқық бұзушылықтардан қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі құқықтық шараларды іске асырудың кепілдіктерінің бірі кәметке толмағандар жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтарға қарсы күрес жөніндегі құқық қорғау

органдары қызметінің тиімділігі болып табылатындығына байланысты. Осыған байланысты Ішкі істер органдарының күштерімен қараусыздық пен құқық бұзушылықтың алдын алуға байланысты проблемалардың барлық кешенін ғылыми пысықтаудың маңызы зор. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты 2018 жылғы 10 қаңтардағы Жолдауында мемлекеттік саясаттың жетінші басымдығы: «адами капитал – жаңғыртудың негізі» деп нақты атап өтіп, сол арқылы кәметке толмағандардың қоғамдағы табысты жағдайына көп көңіл бөлгені бекер емес.

Құқық ғылымында кәметке толмағандардың құқық бұзуға бейім мінезқұлқы мен оның алдын алу проблемаларын зерттеген Ж.Т. Қарамырзажалпы алдын алуға қатысты өз ой-пікірін білдіреді. Бұл жерде автор жалпы алдын алу шараларын халықтың басым көпшілігінің қайыршылыққа ұшырауы, ал ат төбеліндей адамдардың тікелей қылмыстық іс-әрекеттер жасап, байып кету процесін тыйып тастау, адал кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау және қылмыстық жолмен түскен табысты заңдастыру әрекетіне қарсы қатаң шара қолдану деп біледі. Бұл аса мұқтаждықтан немесе қолы жүріп тұрғандар қатарына қосылсам ба деп криминалдық әрекетке ниеттенушілерге тосқауыл болады деген. Автор өз зерттеулерінің нәтижелері бойынша мынадай жалпы алдын алу шаралары жүзеге асыруды ұсынады:

1. Ұтымды экономика, меншік нысанының көртүрлілігі, адамдардың іскерлік белсенділігі, мен ынтасын көтерудің негізінде нарықтық қатынастарды қалыптастыру;

2. Пайдақорлық-зорлық қылмыстарының алдын алуды жалпы қоғамдық деңгейде қарастырғанда Қазақстан үшін өзекті проблема – адамдарды жұмысқа орналастыру проблемасын шешу. Ол үшін әр түрлі мемлекеттік органдардың, жұмыс берушілердің және қоғамдық ұйымдардың өзара тығыз байланыста болуы шарт.

3. Заңды жалпыға бірдей оқытуды және заңға тәрбиелеуді ұйымдастыру. Оқитын жастардың және басқа да азаматтардың құқықтық оқу жүйесін құру. Халық арасында заңды жан-жақты насихаттау, атап айтқанда, жасалған қылмыс үшін жазаланбай қалмау мүмкін еместігіне көз жеткізу, адамды қастерлеуге, оның жеке басын сыйлауға баулу, заңды, қоғамдық тәртіпті бұзуға болмайтындығын санаға жеткізу. Бұл тұрғыдан алғанда БАҚ-тың рөлі ерекше.

4. Құқық бұзушылықтың алдын алудың әлеуметтік базасын нығайту. Әлеуметтік-экономикалық шаралар арқылы көпбалалы отбасыларын, халықтық тұрмысы нашар топтарын мемлекеттік қамқорлыққа алу. Ең төмен табысты және күнкөріс үшін қажетті азық-түлік мөлшерін ауық-ауық қайта қарау».

БҰҰ-ның Эр-Рияд нұсқаулықтары кәметке толмағандардың қылмыстылығының алдын алу саласында ең алдымен білімге, жастардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға және барлық жастардың жеке басының дамуын қамтамасыз ететін қолдау жүйесін құруға, әсіресе қауіп төніп тұрған немесе әлеуметтік қауіпті жағдайға тап болған және ерекше қамқорлық пен қорғауды қажет ететіндерге сүйену керек екенін көрсетеді [54].

Кәмелетке толмағандардың қоғамға қарсы мінез-құлқының алдын алу бірқатар салыстырмалы түрде тәуелсіз бағыттар бойынша жүзеге асырылуы керек: әлеуметтік ортаны, ақпараттық-тәрбие кеңістігін ұйымдастыру, арнайы және операциялық оқыту модельдерін пайдалану, құндылық-семантикалық бос уақытты ұйымдастыру, әлеуметтік қолайлы көзқарастарды қалыптастыру [55].

Медициналық-әлеуметтік жұмыстың маңыздылығы девиантты жолды қалыптасқан әлеуметтік иерархия жағдайында өзін-өзі жүзеге асырудың заңды мүмкіндігі жоқ адамдар таңдайтындығымен анықталады, олардың даралығы басылады, көңілсіз энергия бұғатталады.

Мүмкін, мұндай тәсіл кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың әлеуметтік өмірінің әртүрлі аспектілерін ескеруге арналған шығар, бірақ бастысы - ведомствоаралық өзара іс-қимыл моделі жоқ, мұнда әр орган өз өкілеттіктерін жүзеге асырып қана қоймай, басқа органдармен бірлесіп әрекет етеді. Осы мемлекеттік органдардың әрқайсысы кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алуға байланысты мәселелерді шешуде өз құзыретіне ие, алайда кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияларға үйлестіруші рөл беріледі.

«Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Қазақстан Республикасының заңнамасында құқық бұзушылық профилактикасы деп құқық бұзушылық жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою арқылы құқықтық тәртіпті сақтауға және күшейтуге бағытталған, құқық бұзушылық профилактикасының субъектілері жүзеге асыратын құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені» деп түсініледі.

Балаларды құқықтық қорғау жүйесінде «кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» заңда медициналық-әлеуметтік есепке алудың нақты тетіктері көзделмеген. Өкінішке орай, алдын алу жүйесі де тұжырымдамалық түрде жасалмаған. Бөлінбеген ведомстволық құрылымдардың өзара іс-қимылының жүйе құраушы факторы мен тетіктері жоқ. Жауапкершілікті әртүрлі мемлекеттік органдар арасында бөлу орын алады. Ведомствоаралық комиссиялар үйлестіруші органдар ретінде олардың өкілдері отыратын мемлекеттік органдардың қызметіне ықпал ете алмайды. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссиялардың құқық қорғау функциялары, әрине, кеңейтілді, бірақ оларды іске асыру нысандары қарастырылмаған. Қолданыстағы ведомствоаралық бытыраңқылық кәмелетке толмағанды қорғау шараларын талап ететін нақты жағдайларда шешілмейтін проблемаларға әкеледі.

Осылайша, құқық қорғау органдарының қызметі баланы медициналық, психологиялық оңалтумен қатар жүруі керек, бұл әлеуметтік қызметтердің құзыретіне жатады. Проблемалы отбасылармен профилактикалық жұмыс істеу үшін әлеуметтік - педагогикалық, психологиялық, экономикалық қорғауды, отбасы мен балаларға көмек пен қолдауды қамтитын оңалту кеңістігін құру

қажет. Кәмелетке толмағандардың жұмыспен қамтылуына, олардың қосымша білім беру мекемелерінің қызметіне тартылуына тұрақты мониторинг жүргізу қажет.

Қазақстанда 2019 жылы қабылданған кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу туралы заң балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау жолындағы маңызды қадам болып табылады. Бұл заңды іске асыру балалардың денсаулығын сақтау жүйесін нығайтуға және оларға мемлекет тарапынан жан-жақты қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Медициналық-әлеуметтік есеп балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының жеке профилактикасының жаңа нысаны және балаға арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету үшін негіз ретінде енгізілді. Ал заң жобасы бойынша бұл өмірлік қиын жағдайға тап болған балалардың медициналық әлеуметтік паспорттарын кейіннен енгізу үшін негіз болуы тиіс еді. Яғни, әрбір өңірде өмірлік қиын жағдайға тап болған әрбір балаға қатысты кез келген органның ақпараты бойынша кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссия түзету, оқыту не өзге де медициналық - әлеуметтік қызметтер көрсету жөніндегі бағдарламаны жүйелі түрде жасау жоспарланған.

Жергілікті атқарушы органдар өмірлік қиын жағдайға тап болған, сондай-ақ атаулы еңсеруге арналған балалардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізетін болады делінген. Бірақ, кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізу нормативтік-құқықтық реттеу проблемасы болып қала береді. Өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды медициналық-әлеуметтік есепке алу мен оңалтудың үлгілік қағидалары мен алгоритмін әзірлеу құзыреті жоқ. Сондай-ақ, 2022 жылғы 18 қазанда ҚР Үкіметінің кезекті отырысында мемлекеттің көмегіне мұқтаж тұрмысы төмен отбасылардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізудің үлгілік қағидаларын әзірлеу туралы мәселе көтерілді, бұл мемлекеттің қорғауындағы халықтың осал тұлғалары үшін медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүргізудің өткір маңыздылығын көрсетеді.

Алайда, әр түрлі ведомстволарда жұмыс істейтін әр түрлі мамандардың күш-жігерін үйлестіру бала үшін жауапкершілікті ведомстволық бөлу жағдайында мүмкін емес. Балалардың құқықтарын қорғау жүйесіндегі проблемаларды шешуге, нақты ведомстволарға қатысты бақылау функцияларын іске асыруға қоғамдық ұйымдар атынан қалың жұртшылықтың қатысуы институционалды түрде ресімделмеген.

Қортындылай келе, мемлекеттік саясат келешек ұрпақтың тұрмыстық жағдайын жақсартуға, оларға теріс ықпал етуі мүмкін адамдарды өнегелікпсихологиялық және моральдық оқшаулайтын әлеуметтік шаралар жүргізу қажеттігін көздейді. Оны бұл мәселемен айналысып жүрген мамандарда, қоғам да жақсы түсінеді. Жалпы медициналық-әлеуметтік есеп ті жүзеге асыру балалардың оң мүдделерін дамытуға, жасөспірімдердің теріс мүдделерін қайта бағдарлауға жәрдемдесуге тиіс. Девиантты жасөспірімдер

үшін олардың әлеуметтік тәжірибе алуы, әлеуметтік құзыреттілік шеңберін кеңейту үшін қолайлы жағдайлар жасау қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық зерттеу тақырыбына арқау болған кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есепке алу және оның себепші факторлар кешенін талдау жан-жақты зерделенді.

Тарихқа шолу жасауымыздан келесі қорытындыларды түйіндесек: Ұлы далада қай заманда болмасын, баланы тәрбиелеу ерекше орын алатын. Баланы тәрбиесі ата-анасымен қоса қоғамға да жүктелетін, ал жазалау тек ата-анасының қолында болған. Бала тәрбиесі бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша іске асырылды. Ең алғаш ата-анамен баланың қарым- қатынасы Тәуке ханның «Жеті жарғысында» жазылып кеткен, жарғылар мемлекет деңгейіндегі үлкен мәселелерді шешуге бағытталғаны және жарғылардың санаулы болғанын ескерсек, отбасыға қатысты нормалардың болуы қазақ халқы үшін аса маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Кеңес үкіметі орнаған кезден, қазіргі заңнамалардың прототипі орын ала бастады. Мәселен, КСРО кезінде кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы көбеюіне орай, қылмысты азайту бойынша алдын алу шараларын қабылдана бастады. Кәмелетке толмағандарға арналған комиссияларлар құрыла бастады

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау даму тарихы бір орында тұрмағаны анық. Уақыт өте келе бала құқықтары мен бостандықтарын қорғау дамып келе жатқанын атап өткен жөн.

Қазіргі кезде, Қазақстан өз дамуын тоқтатпаған, басқа шет елдердің заңнамасын зерделеп, біздің менталитетке сай өзгерістер енгізілуде.

Медициналық-әлеуметтік есеп-қоғамда еліміздің болашағы туралы дабыл тудыратын өткір әлеуметтік дыбысы бар аса маңызды міндет. Зерттеу барысында

мынадай міндеттер жүзеге асырылды: кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз немесе панасыз қалуы, профилактикалық есепте тұруы және құқық бұзушылық проблемаларына талдау жүргізілді; кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз және панасыз, құқық бұзушылықтарының оң профилактикасы жүйесіне сипаттама берілді; құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандармен медициналық, әлеуметтік көмек беру, оларды оңалту, шетелдік тәжірибе және алдын алу жүйесін жетілдіруге ұсынымдар зерттелді. Аталған міндеттерді іске асыру мынадай тұжырымдарға келуге мүмкіндік берді:

Профилактикалық жұмыста құқықтық және әлеуметтік бейімделгіш өмір салтының оң профилактикасын жүргізу өте маңызды болып көрінеді, өйткені панасыздықтың немесе құқық бұзушылықтың теріс салдарына баса назар аудару қойылған мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз етпейді. Отбасылардың ыдырауына жол бермеу, оны қолдау бойынша ынталандыру іс-шараларын жүргізу; жас отбасыларға материалдық көмек көрсету; балалар мен ата-аналарға педагогикалық көмек көрсету; ата-ана тәрбиесіндегі ақауларды өтеу тетігін құру (мектеп, спорт секциялары, отбасылық балалар үйлері) маңызды.

Кәмелетке толмағандарға жеке профилактикалық әсер етудің негізгі нысандарына ішкі істер органдарының қызметкерлері өткізетін профилактикалық әңгімелесулер, оларды еңбек, спорттық, қоғамдық, мәдени және өзге де әлеуметтік-пайдалы сабақтарға тарту болып табылады. Есепті жүргізу барысында кәмелетке толмағандардың отбасына да әсер ету қажет, өйткені көп жағдайда жасөспірімнің құқыққа қайшы әрекеттері, оған қатысты құқық бұзушылықтар, қиын өмірлік жағдайда болуы отбасылық қолайсыздықтармен байланысты болып келеді. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың жеке профилактикасы шаралары кәмелетке толмағандар тарапынан құқық бұзушылық жасаудың алдын алу, сонымен қатар оларды құқық бұзушылық жасауға итермелейтін жағдайлар мен себептерді жою мақсатында, ал медициналық-әлеуметтік есеп тек жоя қоймай, оңтауландыру және әлеуметтендіру мақсаттарын алға қояды.

Германияда «Kurve kriegen» бағдарламасы кәмелетке толмаған қатысушылар мен олардың отбасыларын көптеген түрлі ұсыныстардың көмегімен қылмыстың алдын алуын қолдайды. Бағдарламаны іске асыру барысында келесі 5 санатқа бөлінген 40-қа жуық түрлі шаралар қолданылады.

Ең көп тарағандары – құзыретті жаттығулар өткізуі (мысалы, агрессияға қарсы жаттығулар, ата-аналарға арналған тренингтер- психологтың кеңестері, анаға көмектесу, йога сабақтары және т.б.); әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын үйрету; интеграцияланған ұсыныстар (мысалы, оқытуға көмектесу- қосымша сабақтар, репетиторлық, тілдік курстар) және т.б.

Нақты шараларды айқындау кезінде педагог мамандар кәмелетке толмағанды одан әрі қылмыстық іс-әрекетке жол бермей; кәмелетке толмаған қылмыскерлердің әлеуметтік құзыреттілігін арттыру, кәмелетке толмаған қылмыскерлердің жеке өмірлік перспективаларын жақсарту сияқты мақсаттарға қол жеткізу қажеттілігін ескереді. Жеке кәмелетке толмағандар мен олардың

отбасыларына қатысты нақты мақсаттар әр түрлі болуы мүмкін, бірақ көбінесе бұл мектепке үнемі бару, бос уақытты ұтымды ұйымдастыру, әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын жақсарту, ата-аналардың тәрбиелік құзыреттілігін нығайту, агрессия деңгейін төмендету және т.б. Германиядағы бұл бағдарлама біздің медициналық-әлеуметтік есепке ұқсас келеді, бірақ бағдарлама бойынша әлеуметтендіру мағынасы кеңінен тараған. Ал, АҚШ-та кәмелетке толмағандардың кәмелетке толмағандардың профилактикалық есебі-бұл балалардың қауіпсіздігі мен әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік қызметкерлер мен басқа мамандардың кешенді іс-қимыл жүйесі. АҚШ-тың әр штатында балаларды қорғау бойынша өз заңдары мен ережелері бар. Сондықтан оларды қолданудың әртүрлі әдістері бар. АҚШ-тың кәмелетке толмағандарға қатысты заңнамасы сот төрелігінің жазалаушы моделімен сипатталады, өйткені көптеген шетелдік ғалымдардың пікірінше, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу саласы қылмысты бақылау тұжырымдамасына негізделген, балама шараларды қолдану мүмкіндігінің жоқтығымен, кәмелетке толмағандарға қатысты айыптау бағытымен сипатталады. Кәмелетке толмағанды ересек адам ретінде соттауы мүмкін.

Ресей Федерацияның профилактикалық іс-шаралар жүргізу тәртібі мен заңнамалық тұрғыда Қазақстан Республикасымен ұқсас болып келеді. Бірақ Ресейде медициналық-әлеуметтік есепке алу институты жоқ.

Құқық бұзушылықтың алдын алу мен әлеуметтенудің шетелдік тәжірибесін зерттеу батыс елдерінде бұл қызметке бағдарламалық көзқарас кең таралған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Нысаналы бағдарламалар халықтың құқық бұзушылықтардың алдын алуға қатысуының негізгі ұйымдастырушылық нысаны ретінде әрекет етеді. Мұндай бағдарламаларда полиция қызметі барынша азайтылды және негізінен ағымдағы ұйымдастырушылық мәселелерді инициализациялау мен шешуден тұрады. Алдын алу шараларын әлеуметтік педагогтар, коммерциялық емес ұйымдар мен азаматтардың күштері жүргізеді.

Статистикалық мәліметтер бойынша, ата-ана құқығынан айырудың 2 есе өсуі байқалады, сондықтан 2021 жылы 2081 жылғы ата-ана құқығынан айыру материалдары, 2020 жылғы 1669 материалға қарсы қаралды. Қаралған Материалдардың жалпы санынан 1481, 74% қанағаттандырылды.

Сондай ақ кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстар санының өсуі байқалады. 2021 жылы кәмелетке толмағандарға қатысты ересектердің тіркелген қылмыстық қол сұғушылықтарының саны 514 құрады, 2020 жылы 485 қылмыс тіркелді. 65% - дан астамы он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынасқа түсу және жыныстық сипаттағы өзге де әрекеттер -340, жас балаларды азғындық жолға түсіру 27% және кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау -4%.

Кәмелетке толмағандарды медициналық-әлеуметтік есепке алу бойынша мынадай ұсынымдарды тұжырымдау орынды болып көрінеді:

- профилактика отбасында басталуы тиіс және мемлекет қолайсыз отбасылармен жұмыс істеу құралдарын нәтижелі деңгейге дейін, ал ең алдымен отбасылардың қолайсыздығы мен күйреуінің әлеуметтік-экономикалық себептеріне жол бермеуге;

- отбасымен жұмыс жүргізу жалпы ата-аналар жиналысы, ата-аналарға арналған оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру арқылы мектеп; балаларды тәрбиелеуде проблемалары бар» ата-аналарға арналған мектептер», жас ана, әке мектептерін ұйымдастыру;

- білім беру мекемелерінде, әлеуметтік зерттеулер сабақтарында да, дәрістер мен кездесулер өткізу арқылы Құқық қорғау органдарымен өзара іс - қимыл жасау кезінде де құқықтық сананы қалыптастыру бойынша белсенді іс-шаралар өткізу;

- педагогтар мен тәрбиешілердің мәртебесін арттыру;

- білім беру ұйымдарының қызметін ұйымдастыру; тегін демалыс және балаларды сауықтыру ұйымдары; әр түрлі себептермен ұйымдастырылған демалыс түрлерімен қамтылмаған кәмелетке толмағандармен тұрғылықты жері бойынша тәрбие жұмысының көше нысандары: өмірлік қиын жағдайдағы отбасылардан 14-18 жастағы жасөспірімдерге арналған еңбек жасақтарын құру; тұрғылықты жері бойынша спорт клубтарын ұйымдастыру; қарт адамдарға көмек көрсету үшін жасөспірімдер мейірімділік жасақтарын қалыптастыру және т. б.;

- барлық жастарды профилактикаға тарту осы проблемаларды шешуге бағытталған әлеуметтік сала мекемелері мен мемлекеттік емес коммерциялық емес ұйымдар секторын дамыту;

- бұқаралық ақпарат құралдары арқылы медициналық-әлеуметтік есепке алу мәселелері туралы халыққа білім беруді жүзеге асыру.

1. Медициналық-әлеуметтік есептің субъектілерін кеңейту, оның ішінде кімге қатысты жүргізілу керектігін айқындау мақсатында қолданыстағы «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңының 19-6 бабына өзгерістер енгізуін ұсынамыз.

Заңның 19-6 бабын былайша баяндау ұсынылады:

1. «Медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүргізу өздеріне қатысты жеке профилактика шаралары жүргізілетін адамдарға және өмірлік қиын жағдайда қалған адамдарға (отбасыға) медициналық, психологиялық, әлеуметтік көмек көрсету, оларды бейімдеу және оңалту мақсатында жүзеге асырылады».

2. «Медициналық-әлеуметтік есепке алуды жергілікті атқарушы органдар жүргізеді. Ішкі істер органдарының есепке алу туралы немесе басқа да уәкілетті органдардың есепке алу туралы өтініші медициналық-әлеуметтік есепке қоюға негіз болып табылады.»

3. «Медициналық-әлеуметтік есепке алу адам өмірлік қиын жағдайдан шыққанға дейін және (немесе) жеке профилактика шараларын жүргізу кезеңіне жүзеге асырылады.»

Осыдан, тек жеке профилактикалық есеп жүргізетін тұлғалар ғана емес, қиын өмірлік жағдайға түске адамға (отбасыға) қатысты жүргізуге болатыны көрсетілген. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы N 114-IV Заңында адам (отбасы) мынадай негіздер бойынша өмірлік қиын жағдайда жүр деп танылуы мүмкін: 1) жетімдік; 2) ата-ана қамқорлығының болмауы; 3) кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуы, оның ішінде девиантты мінез-құлық; 4) кәмелетке толмағандардың арнаулы білім беру ұйымдарында, ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымдарында болуы; 5) туғаннан бастап үш жасқа дейінгі балалардың ерте психофизикалық даму мүмкіндіктерінің шектелуі; 6) дене бітімі және (немесе) ақыл-ой мүмкіндіктеріне байланысты организм функцияларының тұрақты бұзылуы; 7) әлеуметтік мәні бар аурулардың және айналадағыларға қауіп төндіретін аурулардың салдарынан тыныс-тіршілігінің шектелуі; 8) жасының егде тартуына байланысты, бұрынғы ауруы және (немесе) мүгедектігі салдарынан өзіне-өзі күтім жасай алмауы; 9) әлеуметтік бейімсіздікке және әлеуметтік депривацияға алып келген қатыгездікпен қарау; 10) баспанасыздық (белгілі бір тұрғылықты жері жоқ адамдар); 11) бас бостандығынан айыру орындарынан босатылуы; 12) пробация қызметінің есебінде болу. Ал, «Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 1098 бұйрығында жеке профилактика шаралары қолданылатын адамдар санатына: 1) Шартты түрде сотталған, қоғамдық жұмыстарға тартуға сотталған, түзету жұмыстарына сотталған, бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалардың өзге де түрлеріне сотталған, сондай-ақ жазасын өтеу кейінге қалдырылған немесе үкімді орындау кейінге қалдырылған кәмелетке толмағандар 2) Онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін сотталған және тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдана отырып, сот жазадан босатқан кәмелетке толмағандар 3) Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 35-бабының бірінші бөлігінің 3), 4), 9), 10) және 12) тармақтары немесе 36-бабының негізінде қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін оның ішінде рақымшылық немесе кешірім жасау актісі нәтижесінде қылмыстық жауапкершіліктен немесе жазадан босатылған кәмелетке толмағандар 4) Алкогольдік ішімдіктерді, есірткі құралдарын, психотроптық және адамның психикалық және дене күші функцияларына және мінез-құлқына теріс әсер беретін күшті әсер ететін өзге де заттарды теріс пайдаланатын кәмелетке толмағандар 5) Қадағалаусыз және панасыз қалған кәмелетке толмағандар 6) Дәлелсіз себептермен жалпы білім беретін оқу орындарына бармайтын кәмелетке толмағандар 7) Бір жыл ішінде екі немесе одан көп әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандар 8)

Психикалық бұзылулармен байланысты емес психикалық дамуда артта қалу салдарынан қылмыстық жауапкершілікке жатпайтын қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін қамтитын әрекеттер жасаған кәмелетке толмағандар 9) Кәмелетке толмағандарды құқық бұзушылықтар немесе басқа да қоғамға қарсы әрекеттер жасауға тартатын адамдар. Бұл өзгерту медициналық-әлеуметтік есепке алу негіздерін кеңейтеді. Және осы заңының 19-6 бабының 2 тармағында «Кәмелетке толмағандар ара тармағында сындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» делінген. «Ішкі істер органдарының есепке алу туралы немесе басқа да уәкілетті органдардың есепке алу туралы өтініші медициналық-әлеуметтік есепке қоюға негіз болып табылады» деген өзгерістермен толықтыру қажет. Мәселен, заң бойынша өмірлік қиын жағдайда қалған тұлғаларға да қатысты жүргізілетін болса, қандар органдардың тініші бойынша берілетіні анықталып жазылуы тиіс.

Диссертациялық зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңыздылығы жоғары. Зерттеу жұмысы барысында қол жеткізілген қорытындылармен нәтижелерді кәмелетке толмағандар қылмыстылығының алдын алуда, мемлекеттік жастар саясатын жетілдіру үрдісінде, жоғары оқу орындарының оқу процесінде ювеналды әділет, әкімшілік құқық, қылмыстық құқық пәндерінде дәрістер және арнайы курстар даярлауда қолдануға болады.

2. ҚР Оқу-ағарту министрлігі, балалардың құқықтарын қорғау саласындағы уәкілетті орган бола отырып, кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізудің үлгілік қағидаларын әзірлеу құзыретіне ие емес. Осыған байланысты, біз 2022 жылғы 19 тамызда бекітілген ҚР Үкіметінің қаулысына «медициналық-әлеуметтік есепке алуды жүргізу қағидалары мен алгоритмінің үлгілік әзірлемелерін әзірлеу және бекіту» функциясын толықтыруды ұсынамыз.

3. Заңда, медициналық-әлеуметтік есепті жергілікті атқарушы орган жүргізетіні айқындалған. Бірақ, жергілікті атқарушы орган қаулыларында қай органның функциясында медициналық-әлеуметтік есеп жүргізетіні көрсетілмеген.

Осыған орай, медициналық-әлеуметтік есепті жүргізу Білім басқармасына жүктелуін және ҚР Облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) Аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) жергілікті атқарушы органдары (әкімдігі) қаулыларында, Білім басқармасы ережелерінің функциясында толықтыру енгізу ұсынамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ

1. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000591_ (өтініш берген күні: 25.02.2022)
2. Қазақстан Республикасының Премьер- Министрінің 2022 жылғы 9 қыркүйегіндегі № 146-ө «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарын дамытудың 2022 – 2024 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы» өкімі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2200000146> (өтініш берген күні: 10.03.2022)
3. Әл-Фараби Философиялық трактаттар. [Электронды ресурс]// «Библиотечно-информационный центр» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <http://e-lib.dulaty.kz/lib/document/RETROTARGU/BEAF87E2-D5E0-4556-B333-2A171AEEB36C/> (өтініш берген күні: 7.07.2022)
4. Құнанбаев А. Қара сөз. Поэмалар. [Электронды ресурс]// «Библиотечно-информационный центр» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <http://e-lib.dulaty.kz/lib/document/RETROTARGU/51780734-CF8D-4D15-AEF6-F458A221EE5F/> (өтініш берген күні: 7.07.2022)
5. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. [Электронды ресурс]// «Е- кітап» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <http://e-kitap.kz/book/4652>
6. «Қазақтың ата заңдары». II – том / бас ред. С.З. Зиманов – Алматы: «Жеті Жарғы», 2004. – 667 б.
7. С.З. Зиманов «Қазақтың ата заңдары». IV – том / бас ред.– Алматы: «Жеті Жарғы», 2005. – 549 б
8. Колл.авторов «Ювенальное право» Учебное пособие. [Электронды ресурс]// «Iknigi.net» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <https://iknigi.net/avtor->

- [kollektiv-avtorov/112958-yuvenalnoe-pravo-kollektiv-avtorov/read/page-22.html](https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan)
(өтініш берген күні: 16.05.2022)
9. 2018 жылғы 5 қазандағы Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. [Электронды ресурс]// ақорда ресми сайты- Кіру режимі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan (өтініш берген күні: 27.05.2022)
10. The Baylor University Magazine. Access mode //Access date: 25.09.2019//<https://www.baylor.edu/content/services/document.php?id=37670>
(өтініш берген күні: 16.05.2022)
11. Толковый словарь Ожегова. [Электронды ресурс]// «Толковый словарь Ожегова» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <https://slovarozhegova.ru/>
(өтініш берген күні: 07.07.2022)
12. Р.Н. Нұрғалиев Философиялық сөздік. /Алматы: Қазақ энц. Баспасы. 1996. – 525б.
13. Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.
14. ЮСТИЦИЯ. [Электронды ресурс]// УИКИПЕДИЯ Ашық энциклопедия сайты - Кіру режимі:<https://ru.wikipedia.org/wiki/Юстиция> (өтініш берген күні: 10.03.2022)
15. Э.Б. Мельникова Ювенальная юстиция. Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии. /Учеб. Пособие. – М: Дело, 2000. – 272 б.
16. Жетписбаев Б.А. Ювенальная юстиция. [Электронды ресурс]// «Библиотечно-информационный центр» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <http://e-lib.dulaty.kz/lib/document/RETROTARGU/34EF9C0F-9EA0-4309-B705-06DEB369AE11/> (өтініш берген күні: 7.07.2022)
17. Задерий В.Специфика ювенальной юстиции. [Электронды ресурс]// «ЮРИСТ» электронды журнал сайты - Кіру режимі: <https://journal.zakon.kz/4531088-specifika-yuvenalnoj-justicii-v..html> (өтініш берген күні: 7.01.2023)
18. Ескендиоров А.А: Вопросы Ювенальной практики: Национальный и зарубежный опыт.Список избранных трудов. [Электронды ресурс]// - Кіру режимі:<https://kostacademy.edu.kz/%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8B%D1%8E%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BDD0%BE%D0%B9%D0%BF%D1%80%D0%B0/> (өтініш берген күні: 7.07.2022)
19. БҰҰ-ның Бас Ассамблея Бұрыштамасымен 1985 ж. 10 желтоқсан айында қабылданған.Біріккен Ұлттар Ұйымының Кәмелетке толмағандарға сот төрелігін орындауға қатысты минималды стандартты ережелер («Пекин ережелері») <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O8500000002> (өтініш берген күні: 25.02.2022)

20. «Бала құқықтары туралы Конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысы.// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400_ (өтініш берген күні: 25.02.2022)
21. Сот тарихы [Электронды ресурс]// сот ресми сайты- Кіру режимі: <https://krg.sud.kz/kaz/sub/juvenecourt/sot-tarihy> (өтініш берген күні: 25.02.2022)
22. Г.М. Конакбаева Особенности ювенального правосудия в Республике Казахстан. /Монография. – Алматы: Юридическая литература, 2007 - 204с.,
23. Авторский коллектив. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних// Алматы: Дайк-Пресс, 2007.-476с.
24. А.И. Алексеев Предупреждение преступности//Криминология: сб. Для юрид. Вузов//под ред. А.И.Долговой – М. 1997.с.99-100
25. Колченогова О.П. Теоретико-прикладные аспекты профилактики преступности среди несовершеннолетних. [Электронды ресурс]// - Кіру режимі: <http://dep.nlb.by/jspui/handle/nlb/35371> (өтініш берген күні: 06.02.2023)
26. Қазақстан Республикасы Парламенті мәжілісінің жалпы отырысы/ 2017 ж. 29 қараша [Электронды ресурс]// Парламент ресми сайты- Кіру режимі: <https://www.parlam.kz/ru/mazhilis/Files/Pdf?file=%2Fru%2Fmazhilis%2FFiles%2FGetPdf%3Ffid%3D8834> (өтініш берген күні: 25.02.2022)
27. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы N 114-IV Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000114_ (өтініш берген күні: 25.02.2022)
28. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметімен байланысты мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 1 сәуірдегі № 240-VI ҚРЗ.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000240> (өтініш берген күні: 25.02.2022)
29. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыскерліктің алдын алу үшін Біріккен Ұлттар Ұйымының жетекші принциптері (Эр-Риядада қабылданған жетекші принциптер) БҰҰ Бас Ассамблеяның 1990 ж. 14 желтоқсандағы 45/112 қарары. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O9000000007>(өтініш берген күні: 25.02.2022)
30. Службы помощи для несовершеннолетних с отклоняющимся поведением в Германии. . [Электронды ресурс]//электронды оқу порталы - Кіру режимі: / https://studme.org/48097/sotsiologiya/sluzhby_pomoschi_dlya_nesovershennoletnih_otklonyayuschimsya_povedeniam_germanii (өтініш берген күні: 25.11.2022)
31. Bernd Dollinger, Henning Schmidt-Semisch: Handbuch Jugendkriminalität: Kriminologie und Sozialpädagogik im Dialog. [Электронды ресурс]// - Кіру режимі:https://www.google.kz/books/edition/Handbuch_Jugendkriminalität/ZFofBAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1&dq=Bernd+Dollinger,+Henning+Schmidt-

- Semisch:++Handbuch+Jugendkriminalität:+Kriminologie+und+Sozialpädagogik+im+Dialog+.&printsec=frontcover (өтініш берген күні: 25.11.2022)
32. Bliesener T., Glaubitz C., Hausmann B., Klatt T., Riesner L.: Prozess- und Wirkungsevaluation der NRW-Initiative „Kurve kriegen“. [Электронды ресурс]// - Кіру режимі: https://www.researchgate.net/publication/349947889_Prozess-und-Wirkungsevaluation_der_NRWInitiative_Kurve_kriegen_Abschlussbericht_der_Wirkungsevaluation (өтініш берген күні: 25.11.2022)
33. Сокол Ю.В. «KURVE KRIEGEN» – программа предупреждения преступности несовершеннолетних в северном Рейне-Вестфалии (ФРГ)- [Электронды ресурс]// «Вестник» электронды журнал сайтынан - Кіру режимі: Вестник Краснодарского университета МВД России /1 (31) - 2016 с.264-268// <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26083067> (өтініш берген күні: 17.12.2022)
34. Prozess- und Wirkungsevaluation der NRW-Initiative «Kurve kriegen». Abschlussbericht Prozessevaluation. Institut für Psychologie Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. [Электронды ресурс]// электронды журнал сайты- Кіру режимі: https://www.researchgate.net/publication/331198482_Prozess-und-Wirkungsevaluation_der_NRW-Initiative_Kurve_Kriegen_-_Abschlussbericht_Prozessevaluation (өтініш берген күні: 25.11.2022)
35. Е.В.Марковичева Модели ювенального уголовного судопроизводства: проблемы типологизации / Е. В. Марковичева // Вестник Оренбургского государственного университета. — 2010. — № 3. — С. 97–103.
36. Бессарабова И.С., Бурдыкина Н.Н. Особенности профилактической работы с детьми девиантного поведения в Германии. [Электронды ресурс]//электронды журнал сайты - Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-profilakticheskoy-raboty-s-detmi-deviantnogo-povedeniya-v-germanii/viewer> (өтініш берген күні: 25.02.2022)
37. Tuell J.A. 2008. Child Welfare & Juvenile Justice Systems Integration Initiative: A Promising Progress Report. Arlington, VA: Child Welfare League of America.
38. С.Д.Воробьев Профилактика безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних // Законность. - 2014. - № 1. - С. 4-6.
39. Я. Гилинский, И. Криминология / Я.И. Гилинский. - СПб.: Питер, 2015. - 627 с.
40. Головкина Н., Потоцкий А. Зарубежный опыт разработки программ профилактики правонарушений. - М.: Юридический архив. 2014. - С. 67.
41. Дородонова Н. В., Евстифеева Е. В., Ильгова Е. В. Предупреждение преступности несовершеннолетних: опыт США и Новой Зеландии. [Электронды ресурс]// Всероссийский криминологический журнал.- Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/preduprezhdenie-prestupnosti-nesovershennoletnih-opyt-ssha-i-novoy-zelandii/viewer>(өтініш берген күні: 25.11.2022)

42. О.П. Колченогова Теоретико-прикладные аспекты профилактики преступности среди несовершеннолетних// Монография –Минск: БелНИУФЭ,1997-с.76-77
43. Колл. автор.Создание основы ювенальной юстиции в Москве: концепция, практика, законодательство. //Аналитический доклад.М., 2008, с. 31.
44. М.В. Бутова Зарубежный опыт организации профилактической работы в отношении несовершеннолетних правонарушителей // Общество и право. – 2019. – № 2 (68)
45. Н.Головкина, А.Потоцкий Зарубежный опыт разработки программ профилактики правонарушений. - М.: Юридический архив. 2014. - С. 67.
46. К.В. Душенко 2000 лучших афоризмов всех времен и народов. Серия: За словом в карман. Издательство: «Эксмо», 2018.
47. Е. В. Ханжина. Основы социальной работы // Академия, 2001. — 144 с.
48. Федеральный закон от 24 июня 1999 г. N 120-ФЗ «Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних» (с изменениями и дополнениями) <https://base.garant.ru/12116087/> (өтініш берген күні: 19.04.2022)
49. Семенова Е.П. Совершенствование системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: магистерская диссертация по направлению подготовки: 40.04.01 - [Электронды ресурс]// электронды журнал сайты - Кіру режимі: <https://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vital:6201> (өтініш берген күні: 25.02.2022)
50. Семенова Е.П.Совершенствование системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: магистерская диссертация по направлению подготовки: [Электронды ресурс]// электронды журнал сайты-Кіру режимі: <https://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vital:6201> (өтініш берген күні: 05.07.2022)
51. Я.И.Гишинский, Криминология / Я.И. Гишинский. - СПб.: Питер, 2015. - 627 с.
52. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан <https://bala.stat.gov.kz> (өтініш берген күні: 25.05.2022)
53. ЮНИСЕФ Қазақстан ресми сайты [Электронды ресурс]// электронды журнал сайты - Кіру режимі: <https://www.unicef.org/kazakhstan/kk/%D3%99%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D2%93%D0%B0%D0%BE%D1%82%D0%B1%D0%B0> (өтініш берген күні: 16.10.2022)
54. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы) (Приняты Резолюцией 45/112 ГА от 14.12.1990) [Электронный ресурс] // Конвенции и соглашения ООН. - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/juveniles_deinquency_prevention.shtml (өтініш берген күні: 09.05.2022)

55. Профилактика делинквентности как формы отклоняющегося поведения несовершеннолетних // метод. рекомендации. - М.: АСОУ, 2011 - С. 32.
56. М.Ю. Калинкина - Государственная политика Германии в сфере социальной и молодежной работы // Образование за рубежом. - № 5. - 2015. - С. 3.
57. Boers K.: Kontinuität und Abbruch persistenter Delinquenzverläufe . In: Bundesministerium der Justiz (Hrsg.): Das Jugendkriminalrecht vor neuen Herausforderungen? Godesberg GmbH, Mönchengladbach 2009, [Электронды ресурс]// электронды журнал сайты- Кіру режимі: https://books.google.kz/books?hl=ru&lr=&id=QiuMOw_BArcC&oi=fnd&pg=PA41&ots=7ILXXz7x6m&sig=Ydhodairg4MWAqXP34TuIMeSxE&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (өтініш берген күні: 16.04.2022)
58. Профилактика делинквентности как формы отклоняющегося поведения несовершеннолетних [Электронный ресурс]: https://books.google.kz/books?hl=ru&lr=&id=QiuMOw_BArcC&oi=fnd&pg=PA41&ots=7ILXXz7x6m&sig=Ydhodairg4MWAqXP34TuIMeSxE&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (өтініш берген күні: 25.02.2022)
59. О Правительственной комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав: Постановление Правительства РФ от 6 мая 2009 г. № 272 (ред. от 15.10.2014) [Электронды ресурс]// электронды журнал сайты- Кіру режимі: <https://base.garant.ru/1355571/> (өтініш берген күні: 27.09.2022)
60. Р. Б. Құлжақаева Кәмелетке толмағандар қылмыстылығы және оның алдын алу: оқу құралы / Роза Балбатырқызы Құлжақаева, Мирлан Ахмедяұлы Қызылов, Совет Қапашұлы Алтайбаев; ҚР ішкі істер м-гі, Б.Бейсенов атын. Қарағанды акад. - Қарағанды: ҚР ПМ Б. Бейсенов атын. Қарағанды акад., 2014- – 86 б.
61. Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті <http://pravstat.prokuror.gov.kz/> / (өтініш берген күні: 26.03.2023)
62. Е.Н.Козьменко Система служб, занимающихся профилактикой безнадзорности несовершеннолетних // В сб.: В мире науки и инноваций: сборник статей международной научнопрактической конференции: в 8 частях. - 2016. - С. 143

